

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fabrik og Bolig

Det industrielle miljø i Danmark 1 • 1982

INDHOLD

Forsiden:

Helsingør Banegård. Foto ca. 1892. Helsingør Byhistoriske Arkiv.

Et Industriarbeidermuseum på Rjukan – i Norge <i>Bjørn Edvardsen</i>	s. 3
N. P. C. Holsøe og den »officielle« danske jernbanestation <i>Hanne Raabyemagle</i>	s. 11
Danmarks grafiske Museum <i>Torben Ejlersen</i>	s. 23
Undersøgelser	s. 36
Anmeldelser	s. 38
Noter	s. 45
Medarbejdere	s. 47
Sporvejsmuseet Skjoldenæsholm	s. 48

REDAKTION

Redaktør (ansvh.): Torben Ejlersen, Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby. I redaktionen desuden: Ole Hyldtoft, Jacob B. Jensen, Jørgen Sestoft og Poul Strømstad.

Fabrik og Bolig udkommer to gange om året og kan bestilles ved henvendelse til redaktøren. Abonnement for 1982 (to numre) kr. 45,-, løssalgsspris kr. 25,-. Kontingentet for medlemskab af *Selskabet til bevaring af industrimiljøer* for 1982 kr. 80,- er *incl.* et abonnement på *Fabrik og Bolig*.

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri

ISSN 0106-3324

Et industriarbeidermuseum på Rjukan – i Norge

af Bjørn Edvardsen

Hvert år siden 1975 har Landsorganisasjonen i Norge (LO) og Arbeidernes Opplysningsforbund (AOF) arrangert »arbeiderkulturdager«, sammen med respektive fagforbund, et nytt for hvert år. Disse »dagene« har til hensikt å få presentert forskjellige arbeiderforbund, belyse deres fag og virksomhet. Arrangementene legges hvert år til forskjellige steder i landet, der de respektive fag utgjør en markert del av stedets arbeidsplasser.

En viktig del av disse »kulturdagene«, er å få fram den historie faget og dets arbeidere har, situasjonen idag og troen på framtida innen sitt fag. Dette har vært med på å bringe fram en belysning av vanlig folks historie, deres bo- og arbeidsforhold, familieliv, deres yrkestradisjoner og foreningsvirksomhet på en måte som det aldri er gjort før i Norge.

Effekten av denne form for bevisstgjøring har ikke uteblitt. Det arbeides nå på flere steder i Norge hvor arbeiderkulturen som oppsto under den moderne »industrialiseringa« kan studeres nærmere. Jeg nevner her raskt navn som Røros, Sauda, Eydehavn og Rjukan. Størrelsesorden for den måte å presentere arbeidernes historie på, varierer fra sted til sted, men de er alle viktige bidragsytere til å få fram og visualisert en del av fortiden som til nå ikke kommet til sin rett i vår historiebeskrivning.

Til nå er det bare Røros som har åpnet sine museer, viet til gruve- og anleggsarbeideren. En del av dette museet er lagt i tidligere aktive gruver. Dette arbeidet fikk sin start etter »Bergmannsarbeiderdagene« på Røros i 1976 og museets forløpig siste avdeling ble åpnet sommeren 1981. Norsk Arbeidsmannsforbund var her medarrangør.

Industriarbeideren

I 1978 var turen kommet til industriarbeideren og Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund. Disse »Industriarbeiderdagene« ble lagt til Rjukan hvor Norsk Hydro er en hjørnestensbedrift og Norsk Kjemisk utgjør her det største fagforbundet.

Fra 1907 ble et lite utviklet bondesamfunn med noen få hundre mennesker på rekordtid omdannet til et anleggs- og moderne industrisamfunn. Naturforutsetningene var det store vannfallet i dalen. Dette ga den nødvendige energi til den kraftkrevende type industri som lager kunstgjødning, noe som det fortsatt gjøres her på Rjukan. På det meste hadde Rjukan noe over 10 000 mennesker å ta hånd om.

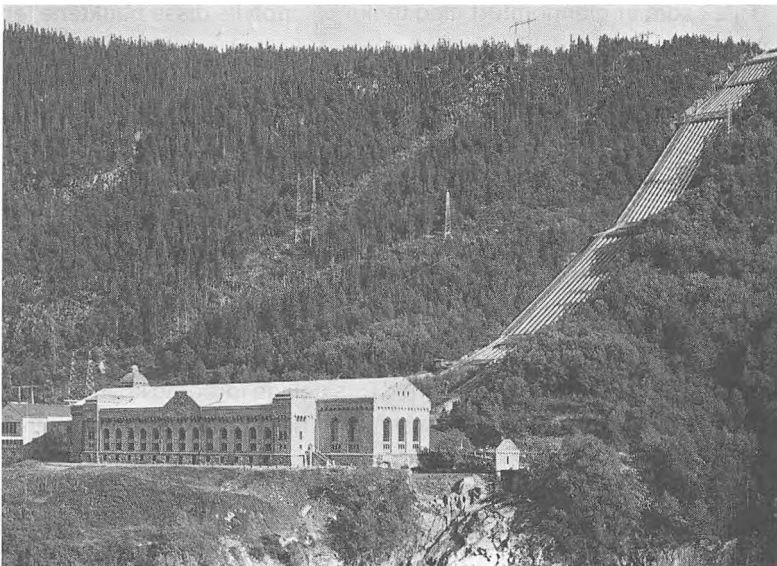
Bondesamfunnet var blitt et industrisamfunn, så og si natten over.

Om selskapet styrte utviklingen av fabrikker og boliger, var det arbeiderne som skapte miljøet på stedet. En forsker (Knut Heidar v/univ. i Oslo) har skrevet at »sjelden har jeg sett et sted hvor arbeiderbevegelsen har hatt så mange tilbud til mennesker – så og si fra vuggen til graven – som på Rjukan«. Bevegelsen startet opp kvinneforeninger, barne- og ungdomslag, sangkor, musikkorps, Folkets Hus, avholdslosje, feriehjem, kooperative forretninger og de tok initiativet til å få opprettet et folkebibliotek. Rjukan fikk snart tilnavnet »Røde Rjukan«.

Det var derfor ikke uten historisk sammenneng at Rjukan ble valgt som sted for det Industriarbeidermuseum som ble foreslått opprettet under Industriarbeiderdagene på Rjukan i 1978. En komite ble nedsatt med medlemmer fra Arbeidernes Opplysningsforbund, Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund, Tinn Kommune og Norsk Hydro a/s. Komiteen formet en plan for et forprosjekt, søkte og fikk økonomiske midler fra stat, landsorganisasjon, fagforbund, lokale fagforeninger, fylke og kommune. Til å drive det daglige arbeidet ansatt så komiteen en prosjektleder på heltid fra 1981.

Museumsprosjektet

Innholdsmessig konkretiseres og fremmes museumsideen i en helhetlig sammenheng med det samfunnet museet skal tjene. Planene dreier seg følgelig om både *historie* såvel som om *framtid*. Utgangspunktet, den historiske bakgrunn, hentes fra lokalmiljøet, men *framtidspers-*

Vemork Kraftstasjon – i 1911 en av verdens største med sine 100.000 hk – i dag uvirksom. Norsk Hydro A/S er av staten pålagt å ta vare på turbiner, aggregater, rørgate og bygning inntil videre. Industriarbeidermuseet planlegges lagt i denne bygningen.

spektivene vil bli belyst innen områder som har almengyldige trekk. På den måten vil museet bli noe langt mer en et lokalt fenomen. Likevel er det helt sentralt i planarbeidet å engasjere lokalbefolkningen gjennom forskjellige tiltak, og å få fagpersoners råd om forskjellige deler av opplegget.

Forprosjektet til museet er bygget opp omkring følgende punkter:

1. Ta initiativet til en samlet bevaringsplan for Rjukan.
2. Gjennom studier av Rjukans historie motivere til en interesse for bevaring av Rjukanmiljøet.
3. På basis av studier av historien og Rjukans situasjon idag, forme ut en plan for et fortsatt livskraftig samfunn.
4. Forestå opplæring om rehabilitering av boliger og fellesanlegg.
5. Utrede de ulike museumsalternativene.
6. Starte innsamling av stoff og gjenstander til Industriarbeidermuseet.

Tiltak som er gjennomført med tanke på oppfylle disse punktene, er følgende:

Seminar.

Det ble avholdt et seminar som samlet ca. 120 deltakere fra lokale fagforeninger, sentrale fagforbund, politikere fra Storting, Fylkesting og Kommunestyre, ansatte fra samme organer og div. universiteter og kulturinstitusjoner. Dette forumet ble en virkelig idebank om hva et Industriarbeidermuseum kan bli for noe. Seminarrapport er kommet fra AOF.

Bymiljøkampanje.

Dette var et holdningsskapende arrangement som gikk over en uke med utstillinger og temakvelder med forskjellige foredrag knyttet til det å få fram hva som kan være positive faktorer i et nærmiljø i et bysamfunn. Dette var et fellesarrangement med Tinn Kommune.

Rehabiliteringskurs vedr. eldre hus.

Dette kurset var rettet mot eiere av eldre boliger og som ville pusse disse opp. Kurset hadde arkitekt og håndverker som lærere og ga deltakerne praktiske råd og vink om emnet, ut i fra et miljøbevaringssynpunkt.

Kurs om barfotforskning – innsamling av muntlige minner.

Dette er et tiltak som tar sikte på å få samlet inn muntlig stoff med tanke på anvendelse i museet. Kurset var lagt opp som et motivasjons- og treningskurs i intervjueteknikk og var rettet mot fagforeningsmedlemmer, medlemmer fra lokalt historielag og pensjonistforeninger. Fra distriktshøyskolen i fylket, kom det dessuten deltakere fra kulturlinja. Etter kurset, er det dannet to studieringer av lokale feltarbeidere og studenter fra høyskolen. Disse driver nå med å intervju stedets eldre garde. Et nærmål for dette arbeidet var å lage en utstilling med bakgrunn i det innsamlede materialet. Utstillingen er planlagt å åpne 1. mai. Der vil også være åpen på Rjukan fra 1.7–15.8.1982.

For tiden utarbeides det et studieopplegg av Arbeidernes Opplysningsforbund og Norsk Institutt for By- og Regionsforskning, rettet mot befolkningen innen nærmere definerte nærmiljøer. Dette tar sikte på å aktivisere lokalbefolkningen til å påvirke de avgjørelser som tas vedr. trivselsfaktorer som berører fellesskapet i et nærmiljø. Dette vil bli avviklet som studieringer og resultatene vil bli viktig bakgrunnsmateriale for planleggerne og politikerne.

Saheim, Rjukan 1912. Emballagefabrik. Dalidens emballage for »Norgessalpeteren«. Norsk Hydro A/S.

Selve museet.

Det er ikke tatt endelige standpunkter til selve utformingen av utstillingene. For tiden arbeides det med noen ideer som våre faglige rådgivere har kommet med. Disse går inn for at utstillingenes samlede perspektiv må være det som var det sentrale for det store flertallet som levde på Rjukan, nemlig opplevelsen av å være en arbeiderbefolkning som så å si fra nullpunktet »bygde et samfunn«. Til å konkretisere dette, kan en eller flere familier framstilles, hentet fra virkeligheten eller oppdiktet. Familien(e) kan så følges innen tre forskjellige samfunnsområder, som da kan bli museets tre emnekreter:

– *Familie og hjem*, – *Arbeidsliv og bedrift*, – *Lokalsamfunnet Rjukan*.

Forholdene ligger svært godt til rette for å få tak i genuine gjenstander som vil kunne brukes til å bygge opp den rette atmosfære innen disse emnekretsene. Det kan her kort nevnes at en leilighet fra et flerfamiliehus er gitt museet, likeledes vil avlagte maskiner og annet produksjonsutstyr fra Norsk Hydro a/s, som de nå skifter ut, kunne brukes til å

Jordbruket viker – Såheim, Rjukan 1908. Norsk Hydro A/S.

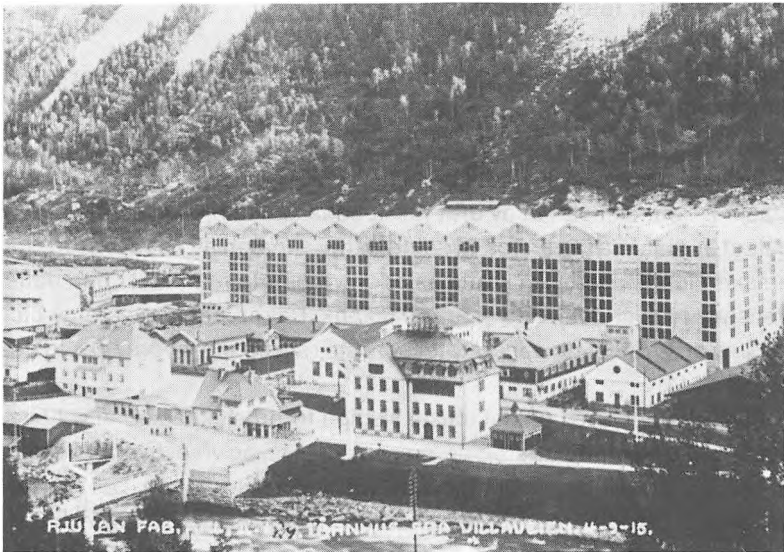
rekonstruere enkelte arbeidsplasser. Så med hjelp fra moderne utstillingsteknikk (lyd, lukt, lys, varme, lukt, vibrasjon) skulle miljørekonstruksjonene bli gode. Ved å vise familien(e) i flere tidsperioder, vil det være mulig å få fram utviklingen også.

I den første emnekretsen vil arbeiderbefolkningen dominere, mens i de to andre er det riktig å innføre andre grupper, så som ingeniører, funksjonærer, kjøpmenn og bønder.

En overordnet målsetting, vil være å presentere menneskene i forhold til omgivelsene. Derfor vil dette kunne bli noe annet enn et teknisk museum hvor kun maskinene framstår på egenhånd – uten at de menneskene som styrte og brukte maskinen kommer inn.

Innenfor den andre emnekretsen, vil det bl.a. være viktig å komme inn på menneskenes forhold til det de produserer. Det vil her være mulig å trekke inn Tungtvannsabotasjonen på Vemork under annen verdenskrig.

Museets utstillinger og gjøremål vil også omhandle emner av framtidsmessig karakter. Med å utnytte kunnskaper om fortida, bør det være

Industrinæringer overtar. Såheim, Rjukan 1915. Norsk Hydro A/S.

mulig å plukke ut områder som vil bli sentrale og som vil kreve svar og engasjement fra også vanlige folk. Stikkord i denne sammenheng er:

- arbeidsmiljø
- ny teknologi
- energiutvikling
- bomiljø

for å nevne noen. Ved å legge opp til tiltak av ulike typer innen for nevnte områder, bør museet kunne utvikle seg til å bli et aktivt knutepunkt mellom fortid og framtid. Og i denne sammenheng kunne bli et viktig senter utover Rjukans grenser.

Museets aktiviteter kan da skjematisk settes opp slik:

- A. Utstillinger – midlertidige og faste.
- B. Foredrag, studievirksomhet, filmframvisning osv.
- C. Undervisningstjeneste overfor skoleklasser.
- D. Fritidsaktiviteter, hobbyforeningsvirksomhet o.l.
- E. Forskning, biblioteksvirksomhet, studieveiledning, publisering, a.v.-læremiddelproduksjon.

F. Verksteder, fotolaboratorium.

G. Utstillingsprodusent (for andre).

Museet må selvfølgelig bemannes med fagpersonale, og det er foreslått at det blir tre personer med fra starten, ved siden av omvisningspersonale og rengjøringshjelp.

Plasseringen av museet planlegges for tiden i Gamle Vemork Kraftstasjon. Denne er satt ut av drift for noen få år siden, men selskapet er pålagt av staten å ta vare på bygningen og rørgaten av kulturhistoriske årsaker, inntil videre. Da kraftstasjonen var ferdig i 1911, var den datidens verdens største med sine 160 000 hk. Det er idag tatt vare på ca. 60% av de turbiner og generatorer som sto i stasjonen, hvorav de eldste er ifra 1911.

Planarbeidet er nå på det meste ferdig i forprosjektfasen. Vi vet hva slags innhold et Industriarbeidermuseum kan få, og vi vet hva det koster å bygge og drive dette. Det gjenstår nå å finansiere dette. Det blir en vanskelig, men på ingen måte en umulig oppgave. Det er i Norge i de siste årene vokst gradvis fram en forståelse av at alle har rett til en fortid, også industriarbeideren. Og jeg tror denne forståelsen nå er så sterk at vårt museum vil bli en realitet – snart!

N. P. C. Holsøe og den 'officielle' danske jernbanestation

af Hanne Raabyemagle

Efter en pionertid for dansk jernbanearkitektur præget af udenlandsk ekspertise, udenlandsk kapital og udenlandske forbilleder følger en epoke med stor typologisk stabilitet, hvor den danske jernbanestation så at sige får sit 'officielle' ansigt.

Perioden præges først og fremmest af 2 arkitekter: J. D. Herholdt, der med opførelsen af København II (1863–64) kanoniserer 'rundbuestilen' som den danske jernbanestilart par excellence, og N. P. C. Holsøe (1826–95), der udbreder denne opfattelse i en lang række stationer, primært ved de nye statsfinansierede jysk-fynske anlæg.

Da det engelske entreprenørkonsortium Peto, Brassey & Betts i 1861 slutter den store kontrakt med den danske stat om anlæg og drift af det jysk-fynske hovedbanenet, ansættes Holsøe som arkitekt ved indenrigsministeriets kontrol, hvilket i praksis kommer til at betyde, at han i hvert fald leverer projekter til de større stationer, men sandsynligvis også har indflydelse på hele det bygningsmæssige program. I kontrakten stipuleres stationernes antal og størrelse, udstyr og indretning meget nøje. Generelt foreskrives, at mens konstruktionerne skal være »de her i Landet almindelige for større solide Bygninger«, skal også materialekvaliteten være »af finere Art«, som »til større offentlige Bygninger der opføres for Statens Regning«, og det indre udstyr skal »i det Væsentlige være som på Roskilde-Korsør«.

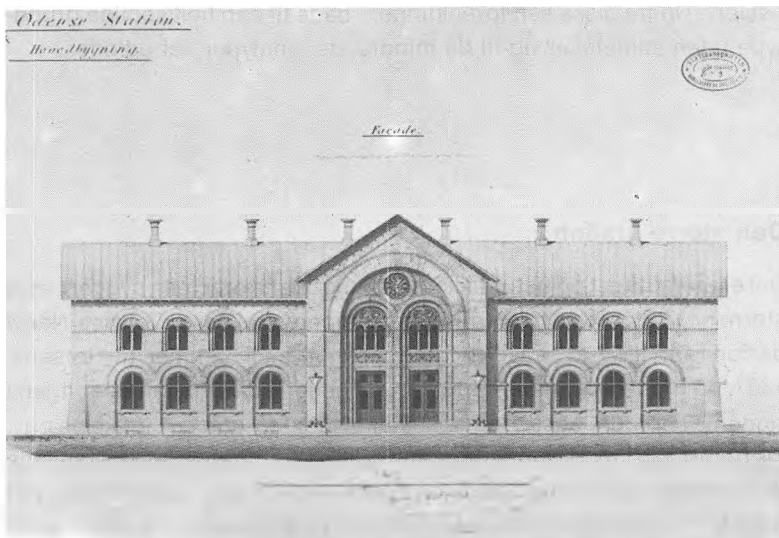
Holsøe var uddannet først som murer og siden på Akademiet, hvor han slutter i 1853 med den store sølvmedalje. Han arbejder derpå i nogle år som konduktør for Bernhard Seidelin ved opførelsen af Helsingør rådhus og fortsætter som selvstændig arkitekt i Helsingør. Selv om han i sine tidlige arbejder nærmest tilslutter sig Nebelongs lidt tørre udgave af 'rundbuestilen' med mest romansk-lombardiske motiver, betyder bekendtskabet med Seidelins og især Herholdts større frodighed og stofflighed i anvendelsen af teglmaterialet en personlig udvikling i denne retning.

Holsøes første projekter

Viborg og Skive er hans første projekter i den nye stilling ved kontrollen; hans smukt akvarellerede facadetegninger er approberet af indenrigsministeren i 1862, altså før Herholdt tager fat på København II. Skønt foreslået hhv. i røde og gule sten viser begge facader samme grundopbygning, med fremhævet midtparti i en klar to-etages blok med valmtag. Den rytmiske fordeling af vinduernes arkademotiv har velovervejede mur-’pauser’ yderst og mellem midt- og sidepartier, mens de yndede italienske udadsvejfede hjørnestræbepiller forankrer blokken solidt. I Viborg fremhæves midtpartiet af en tung, lidt klodset tårn-overbygning med stort facadeur i overdimensioneret mønstermuret ’rose’. I Skive derimod forsøges en variant af midtrisalit med højt opragende gavlkvist, hvor muren i hele højden smykkes af een stor rundbuet blænding, markeret i murfladen med to klare afsæt. Blændingen rummer en original indkorporering af facadeuret som roset i sviklen over 1. salens to koblede rundbuevinduer. Dette er et godt eksempel på en fri behandling af et historisk motiv: sammenstillingen, der stammer fra en udbredt vinduesform i norditaliensk ’quattrocento’arkitektur, overføres her transponeret op til et stort facademotiv. Holsø gentager ikke senere det viborgske tårnelement, men arbejder derimod ofte med den store Herholdt’ske rundbueblænding, der med kollegaen Ths. Arboes hyppige anvendelse, får en sådan udbredelse, at den kan stå som et særegent dansk ’tegn’ i jernbanearkitekturen.

Holsøes næste store projekt, Odense I, der står færdig i 1865, er en større og rigere rødstens-udgave af Skive. Her får begge etager rundbuede vinduer i arkademotiv sammenbundet af en vandret murafstribning blokken rundt. Den store gavlpnydede midtrisalit med blændingsmotivet fra Skive i fintdetaljeret mønstermurværk står næsten som en skærmvæg op foran et langt lavt saddeltag. I planløsningen viser Holsø, at han har overtaget de tidlige danske stationers princip med en vestibule foran kontorer i midtpartiet og ventesale til hver sin side, mindre tjenestelokaler i gavlene og embedslejligheder på 1. sal. Dette planprincip kommer til at optræde i næsten alle større stationer fra forrige århundrede og må således have tilfredsstillet de gældende funktionskrav over en lang årrække.

I Holstebro I og Strib, begge fra 1866, fås typiske eksempler på lidt

Odense I, 1865.

mindre stationer, hvor Holsøe går væk fra to-etages blokken og opbygger hovedbygningen med lange lave sidepartier i eet plan på hver side af et højere midtparti med tværstillet saddeltag. Formsproget er stadig 'rundbue' men her af en mere romansk karakter. Murene inddeles fagvis af lisener foroven forbundet med lombardiske friser, mens hovedgesimsen, der ligeledes følger tagets linier i gavlene, er spinkelt mønstermurværk med anvendelse af mange formsten. I Strib forsøger Holsøe sig med et populært jernbanemotiv, et lunettevindue, der indsættes i øverste del af facadegavlens store midterblænding. Netop lunette-vinduet er et af de mest udbredte internationale jernbanestations-kendetegn, oprindeligt brugt funktionelt i perronhallens gavl, men senere som identificerende 'tegn' i vestibulefacaderne. I Strib bruges det for første gang i Danmark og tydeligvis som rent jernbanesymbol. Bag det ligger kun et loftskammer til banebetjente.

Med disse 2 stationer er anslået en meget udbredt dansk stationstype, her udformet med en enkel og dog malerisk anvendelse af 'rundbu-

estilen'. Ud fra disse kan forenklingen, både til den helt saglige grundtype uden stildetaljer og til de mindre stationstyper, let udledes.

Den større station

Det er en vedtaget og naturlig konvention i tidens officielle byggeri, at jo større og vigtigere en bygning er, desto rigere skal den udformes. Når vi derfor i familien af Holsøes 'rundbue'stationer kommer til Horsens, 1867, og Fredericia, 1868, er det forudsigeligt, at facadedetailleringens rigdom yderligere øges. Begge består af store to-etages blokke på hhv. 14 og 19 fag, med midt- og siderisalitter fremhævet af tværstillede saddeltage og hjørnepiller, der i Fredericia får yderligere styrke ved kraftigt fremspring og selvstændige små pyramidetage på de tårnagtige afslutninger. Lignende betonedede pilastre benyttes sammen med gavlformede gesimser til at fremhæve midtfagene i Fredericias lange fem-fags mellempartier, hvorved bygningens sekundære indgange – til restaurant og posthus – markeres.

Denne kraftige lodrette skandering af bygningskroppene afbalanceres fint ved den samlende effekt af både de gentagne bueblændinger, de vandret gennemløbende gesimser samt af det smukt detaljerede brystningsbånd med sine lyse fyldninger. Stildetaljerne er en typisk fri blanding af middelalderlige og renæssancemotiver, karakteristisk for Holsøes rigeste 'rundbuestil', hvor facadens plasticitet er opbygget i indtil seks forskellige murplaner.

Samtidig med denne 'rundbue'gruppe viser Holsøe en anden stilistisk løsning med inspiration i verdslig norditaliensk 'quattrocento'-arkitektur; helt specifikt synes Palazzo del Comune i Verona at have dannet direkte forbillede for først Nyborg I (1865) men især Ålborg I (1869).

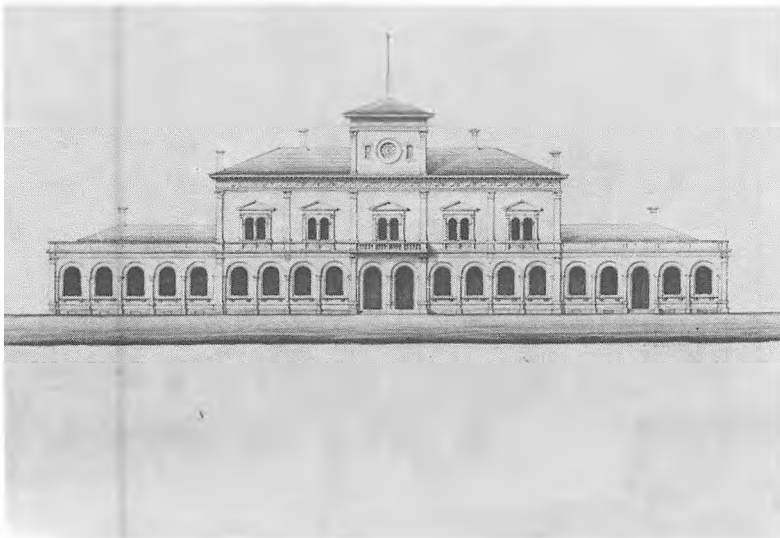
I Nyborgs lille endestation helt nede ved havnen er bygningsmasserne i princip fordelt efter Strib-modellen, dog fremtræder midterdelen ikke som tværstillet gavlparti men som en længere blok med facaden dimensioneret som et harmonisk liggende dobbeltkvadrat under halvmet tag. De glatte lysegule teglmure opdeles af et klassisk system af

Fredericia I, 1868.

bjælkeværker, pilastre og sokkelpartier udført i 'sandsten'. Stueetagen fremstår med det velkendte gennemløbende arkademotiv – her buer på lavere sekundære pilastre, mens 1. salens tre større murfelter får hver sit koblede rundbuevindue i klassisk pilasterindramning og med skiftevis segmentbue- eller trekantsfordakning – helt som i det veronesiske forbillede.

Få år senere benytter Holsøe samme model i den større Ålborg I, og her følges forbilledets detaljer endnu tættere: overetagens pilaster-skandering gentages ikke i stueetagen, hvor det gennemløbende arkademotiv reducerer de mellemliggende pilastre til 'svævende' kapitæler, mens en større etagehøjde forbedrer især 1. salens proportioner. I midterfaget går det klart markerede brystnings- eller sokkelbånd mellem etagerne over i en balustradesmykket balkon, der samtidig danner halvtag for de to indgangsdøre nedenunder. Måske for at få anbragt sit stationsur, der i øvrigt helt manglede i Nyborg I, fører Holsøe samme midterfag op over hovedgesimsen som en lav tårnagtig overbygning,

Aalborg I, 1869.

der dog i materialer og detaillering slutter sig til den øvrige bygning. Herved får bygningssilhouetten en næsten pompøs 3-trins opbygning, der fremhæver dens karakter af selvtilstrækkelig fritliggende hus.

I Svendborg (1874–76), endestation for privatbanen Odense-Svendborg, forsøger Holsøe sig igen i italiensk renæssanceformsprog, den gang dog mere i konventionel 'palazzo-stil' med stærkt markeret hoved- og kordongesims og hjørnekvaderbånd. Han skaber hermed vist nok det eneste danske eksempel på den stil, der var så yndet til stationsbyggeri i England, at den ligefrem blev omtalt som »The railway style«.

I ingen af de store stationer, Odense, Fredericia, Nyborg og Ålborg, der alle har tilstødende perronhaller, forsøger Holsøe nogen integration mellem hovedbygning og hal. Helt efter den hidtil praktiserede model, der var det engelske entreprenørselskabs standardløsning, opføres simple lette haller med saddeltag på en binderkonstruktion af spinkle jernprofiler, hvilende dels på en opmuret bagvæg dels på selve hovedbygningens etageadskillelse.

Den mindre station

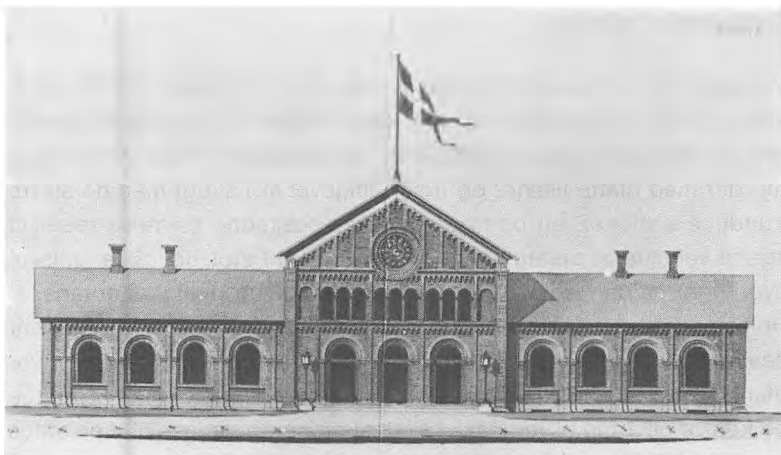
Ved siden af de i kontrakten stipulerede større stationer af 1., 2. og 3. klasse skulle de engelske entreprenører udføre en lang række mindre landstationer af 4. og 5. klasse. Da disse fremviser en murstensarkitektur, der med glatte lisener og friser alligevel er i slægt med de større 'rundbue'stationer, og på trods af deres beskedne størrelse røber et stramt veltakteret oplæg, meget forskellig fra Petos tidlige 'engelske' bygninger på den jyske tværbane, er det ikke urimeligt at antage, at Holsø også har leveret typeprojekter hertil. De mindste 5. kl. stationer består blot af en eetplans længe med 4 lisenindrammede fag, hvor planen omfatter 2 fag til stationsforstanderens lejlighed. 1 fag til forstue og kontor og 1 fag til ventesal. I 4. kl. stationerne lægges blot en etage ovenpå til lejligheden, og facadens lisener overskærer et markeret brystningsbånd under 1. salsvinduerne.

Danskerne bygger selv

Med Randers-Ålborgbanens anlæg i 1869 har Peto, Brassey & Betts fuldført deres kontraktforpligtelser overfor den danske stat og forlader landet med materiel og mandskab.

Imidlertid har staten allerede i 1867 overtaget det af englænderne stiftede selskab, der skulle besørge banernes drift, som først hedder 'De jysk-fynske Jernbaner', men 1874–80 benævnes 'De danske Statsbaner'. Da staten 1880 også overtager Det sjællandske Jernbaneselskabs baner under navnet 'De sjællandske Statsbaner', omdøbes statsbanerne vest for Storebælt til 'Danske Statsbaner i Jylland og Fyn'. Endelig efter sammenlægningen 1885 er navnet 'Danske Statsbaner' og fra 1904 'De danske Statsbaner'. Selv om Holsø vist ikke får officiel ansættelse ved selskabet, kommer han i praksis til at fungere som Statsbanernes chefarkitekt ved nyanlæg lige til svigtende helbred tvinger ham til at lægge op i 1892. Ud over sin praksis i statens tjeneste opfører han også visse større stationer for private selskaber, fx den ovenfor nævnte Svendborg, måske i sin egenskab af statskontrollens arkitekt.

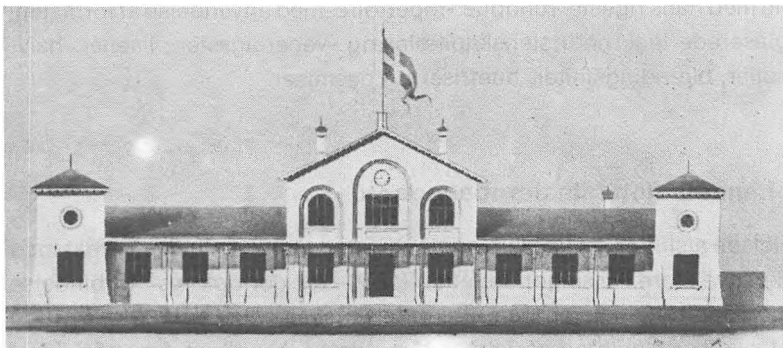
Efter englændernes afrejse i 1869 fortsætter udbygningen af jernbanelenet som et rent dansk foretagende til landets stolthed og tilfreds-

Ringkøbing, 1875.

hed. Danmark får nu sine egne jernbanematadorer, Tietgen og Gedalia, og en entreprenør som Laurits Petersen bygger baner over hele landet og er derved utvivlsomt medvirkende til den typologiske stabilitet, der præger jernbanearkitekturen i disse årtier.

Holsøe er stadig ansvarlig for mange af de større jyske stationer, hvor 'syd'- og 'vestbanens' Varde (1874), Ringkøbing (1875) og Ribe (1876) danner en typologisk gruppe med grundopbygning efter Strib-modellen. Mens Ribe gentager Fredericia-formsproget, får både Vardes og Ringkøbings 'rundbuestil' mere karakter af hjemlig romansk, med smalle blændinger i midtpartiets gavlfelt, og i Varde endda fremhævet med hvidkalket bund, som i de gamle kirker. I Ringkøbing anslår et bånd af slanke rundbuevinduer og -blændinger på gavlpartiets 1. sal også en kirkelig tone, mens de 3 skarptskårne indgangdøre i Varde med deres mange glatte afsæt minder om romanske kirkeportaler. Ligesom i de tidlige tvillinger Viborg og Skive varierer Holsøe også her materialerne. Varde står i gule tegl medens Ringkøbings dybtrøde håndstrøgne sten giver en stofflighed og fylde i materialevirkningen, der yderligere henleder tanken på hjemlige middelalderlige bygningsværker.

Silkeborg, 1871.

Med Silkeborg (1871) indleder Holsøe en serie bygninger, hvor anvendelsen af lave 'italienske' tårne medfører en mere opløst, sammen-sat masseopbygning, en tilnærmelse til idealerne for malerisk asymmetrisk arkitekturgruppering, selv om hovedfacaderne stadig udformes med streng klassisk symmetri. I Silkeborg og tvillingen Århus Øst (1877) afsluttes de lave sidefløje af foranstillede kvadratiske 2-etages tårne, klart markeret som selvstændige blokke både i facade og gavl og gennem detailleringen, fx pyramidetaget på rigt smykket hovedgesims og udadsvejfede stræbepiller på hjørnerne. Tårnmotivet har vi sidst set på Herholdts København II, men i Holsøes anvendelser får det, som følge af størrelsesforholdene, væsentlig større vægt i helheden. En både smuk og praktisk anvendelse af de foranstillede tårne i Silkeborg er som sideafslutning for et langt facadehalvtag, der dermed får en harmonisk og organisk integration i anlægget. Rent planmæssigt spiller tårnene ingen intern rolle, rummer kun sekundære lokaler som toiletter, vagtstue og pigekammer. Facadesproget er i disse, som i 2 næsten ens senere stationer af samme type, Fåborg og Thisted (begge 1882), beskeden rødstens'rundbuestil', hvor vigtigste motiv er midtgavlens 3 store stigende rundbueblændinger, der sammen med hjørnetårnene giver denne gruppe Holsøe-stationer størst slægtskab med Herholdts hovedbanegård.

I Assens (1883–84) og den større Slagelse II (1891–92), der er sidste og største eksempel på Holsøes pittoreske tårntype, udstyres facader-

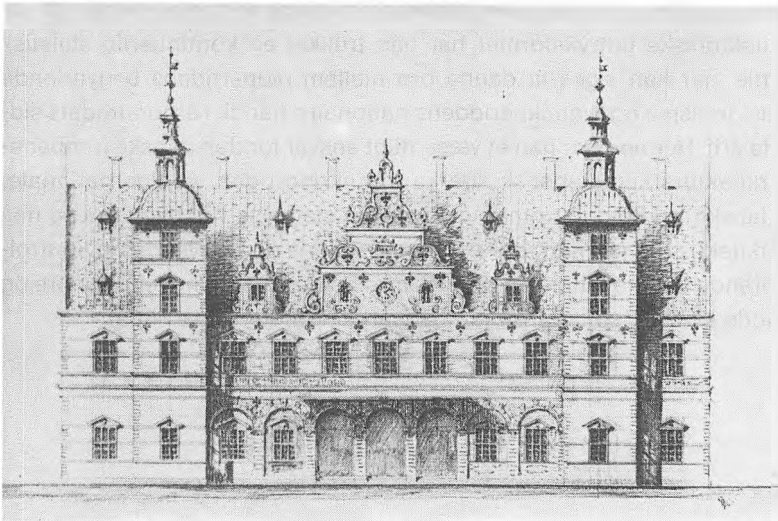
ne med hans rigeste 'rundbue'-repertoire, med anvendelse af formsten, glaserede tegl, naturstenskapitæler og -vederlagssten, lisener, halv-søjler, blændingsfelter, bufriser og gesimser.

»Landets flotteste Jernbanegaard«

Holsøe afslutter sin karriere som førende danske jernbanearkitekt med den nye store Helsingør II-station (1889–91), der opføres i forbindelse med oprettelsen af jernbane-færgefart til Helsingborg (1892). På grund af svigtende helbred assisteres han i dette arbejde af sin efterfølger, Heinrich Wenck, og mens denne sandsynligvis har forestået den egentlige detailprojektering, kan vi dog nogenlunde sikkert udlede af en lille tidlig signeret Holsøe-skitse til facaden, at denne selv har ansvaret for hoveddisposition og formsprog. Både i planløsning og stilvalg står Helsingør II helt isoleret i hans produktion. I modsætning til næsten alle de tidligere stationer, der som 'gennemgangs'type lå frit ved siden af sporene, skal bygningen her ligge tættest muligt ved havn og færgeleje og opføres med U-formet plan omkring sporhovederne, mens et betydeligt niveauspring mellem de højtliggende perroner og det omgivende gade- og pladsområde bliver af betydning for både totalhøjden og den indre disposition.

En væsentlig faktor er naboskabet til byens pryd og vartegn, renæssanceslottet Kronborg. Skal arkitekten tage hensyn til et sådant nationalt klenodie, kan det enten ske ved beskedent, lavmælt, selvudslettende byggeri, eller ved prestigemæssig, tilstræbt ligebyrdig fornemhed. Holsøes valg af den sidste løsning, der muligvis skyldes en tilskyndelse fra Christian IX, må således betragtes som en art reverens mod Kronborgs ærværdighed, der ligeledes dikterer valget af 'hollandsk renæssance' til bygningens stilpræg.

Hovedfacaden ud mod havnen forener i sit rene Rosenborg-Fredriksborg ydre to veletablerede jernbanesymboler: tårnparret fra de tidlige sjællandske stationer og midtergavlen med stationsur, der næsten har været fast ingrediens i dansk jernbanearkitektur. Facaden antyder, med sine 11 brede vinduesfag og høje stejle tag, en vældig bygningskrop. Derfor føles det »noget attrape- eller kulisseeagtigt«, når en nærmere indtræden afslører en hoved- og sidefløj af ganske ringe dybde og

Helsingør II, 1889.

en østfacade, der nærmest kun er en skærmmur foran den åbne, overdækkede ankomstperron.

Hovedfacadens midterparti svarer til en stor gennemgående forhal, et nyt og moderne træk i dansk jernbanebyggeri, der hurtigt skal blive et kendetegn for Wencks arbejder. Hallens i forvejen ringe dybde i forhold til højden forstærkes yderligere ved en pompøs tværliggende dobbelttrappe, der fører op til de højereliggende perroner, og vejen fra facadeportalen gennem forhal og via trappe til perron føles egentlig som en kontinuerlig antiklimaks.

Trods denne lidt pauvre rumlige organisation fremtræder bygningen både ind- og udvendig med et sådan væld af gedigne materialer og stilistiske detaljer, med forhallens dybtkassetterede, malede og forgyldte renæssanceloft som næsten tyngende højdepunkt, at den med rette ved åbningen kunne kaldes for »Landets flotteste Jernbanegaard«.

Holsøes karriere som jernbanearkitekt spænder fra 1861 til 1892, i hele 31 år og med stort geografisk virkefelt. Ved sin stædige og

konservative, men alligevel varierede dyrkelse af ganske bestemte arkitektoniske udtryksformer har han trukket en kontinuerlig stilistisk linie, der kan siges at danne bro mellem pionertidens begyndende historicisme og Wenckperiodens nationalromantik i århundredets sidste årti. Hermed har han et væsentligt ansvar for den danske jernbanearkitekturs karakteristisk stærke forankring i den særlige nationale, 'danske' arkitekturstrømning. Såvel når staten selv er bygherre og han arkitekt, som når han repræsenterer statens normgivende og kontrollerende funktion, har han således præget den gennemgående sobre og gode kvalitet, som dansk jernbanearkitektur kan rose sig af.

Danmarks grafiske Museum i Odense

af Torben Ejlersen

Den 31. august 1982 fejrer man den danske bogs 500 års jubilæum – i særlig grad i Odense. Det var nemlig her, at den første bog trykt i Danmark så dagens lys i 1482, bønnebogen *Breviarium Ottoniense*. Den knap 1000 sider store bog er kun bevaret i et, næsten komplet eksemplar og findes på Det kongelige Bibliotek i København. Bogen blev fremstillet af Johann Snell fra Lübeck, som var blevet kaldt til Odense af biskop Karl Rønnow. Efter at have løst denne og et par andre opgaver vendte Snell tilbage til Tyskland. I 1483 flyttede han sit værksted til Sverige, hvor han samme år udsendte et tryk. Johann Snell har således æren for at have indført bogtrykkunsten på begge sider af Øresund.

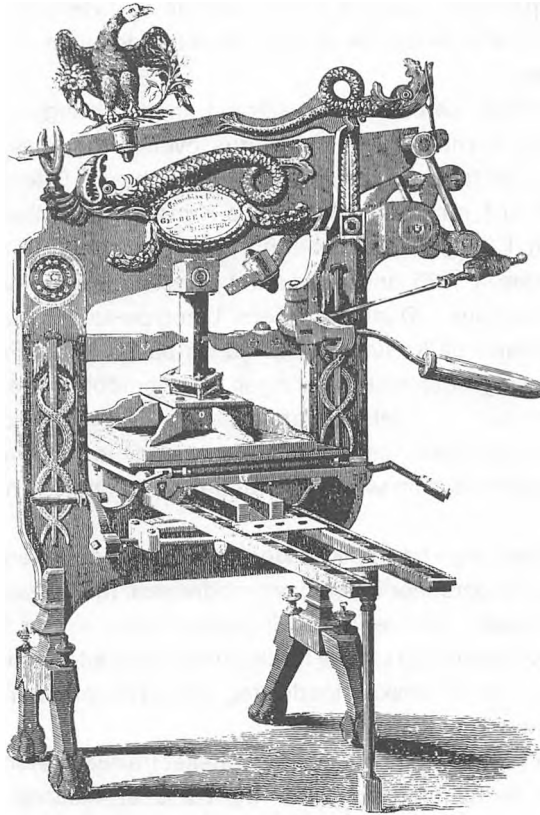
Fra håndsats til maskinsats

Bogtrykkunsten var blevet »opfundet« af guldsmeden Johann Gutenberg i Mainz omkring 1440. Gennem århundreder havde man ganske vist både i Europa og andre steder kendt til stempler og bloktryk og til løse typer af forskelligt materiale, men Gutenberg udviklede et støbeinstrument til hurtig fremstilling af løse typer i metal – bly – og forbedrede samtidig trykpressen. Det betød en væsentlig rationalisering og billiggørelse af trykkeprocessen. Man blev nu for alvor i stand til at masseproducere ens tekster – også trykfejlene – for et stort, ukendt marked. Man kan for så vidt godt tale om en industrialisering af den hidtidige bogfremstilling. Gutenberg bidrog med sine tekniske nydannelser – med boghistorikeren S. H. Steinbergs ord – til udviklingen af »teorien om udskiftelige dele«, der er baggrunden for den moderne massefabrikationsteknik. I øvrigt kan bogtrykkunstens betydning for kommunikationen mellem mennesker og dermed for den åndelige og tekniske kultur på alle områder næppe overvurderes. Den bidrog desuden til en demokratisering af viden.

Den nye mangfoldiggørelsesmetode bredte sig hurtigt fra Mainz ud i Europa. Derimod skete der i de følgende mere end 300 år kun en begrænset udvikling af det benyttede værktøj. Håndsatningen med bly i vinkelhage og skib forblev uændret. Det samme gjaldt stort set selve indretningen af trykpressen af træ. Den voksende beherskelse af fremstillingen af jern og dettes forarbejdning gennem 1700-årene førte dog omkring 1800 til konstruktion af trykpresser helt i jern. Da man samtidig opgav skrueprincippet og forsynede håndpressen med vægtstang eller knæled blev det muligt for bogtrykkeren uden større kraftanvendelse at øge trykfladen og trykke selv store bogsider i en omgang. Samtidig blev aftrykket mere nøjagtigt. På samme tid konstruerede tyskeren Friedrich König cylinderpressen eller hurtigpressen og bragte dermed trykha-stigheden op. Da han i 1811 lod en dampmaskine trække pressen fik tempoet nok en tand. Da avisen The Times tog en sådan dampdreven cylinderpresse i brug i 1814, spyede den 1100 ark ud i timen, mens en håndpresse kun præsterede 300 ark. Rotationspressen, som fremkom i 1848, og hvor både trykform og trykgiver drejer rundt, accellererede fremstillingen af The Times frem til over 8000 ark i timen. Det stigende behov for papir blev imødekommet gennem opfindelse af papirmaski-nen i 1799 og dens stadige forbedring. Omkring midten af 1800-årene sattes alle kræfter ind på at rationalisere sætteprocessen. Danskeren Christian Sørensen eksperimenterede med en sættemaskine, hvor ty-perne cirkulerede, men først Ottmar Mergenthalers Linotype fra 1884, som støber og sammensætter linier i bly på grundlag af bevægelige matricer, revolutionerede sætningen i praksis. En dygtig hånd sætter kunne klare 2000 bogstaver, maskinsætteren derimod 6000. På samme måde som spindeteknik og væveteknik pacede hinanden frem under den industrielle revolution i England efter 1750, tvang den hurtige, mekaniserede trykafvikling et højere tempo frem i sætteprocessen. I øvrigt var sættemaskinen med til at dele typograferne op i sættere og trykkere. I øvrigt blev den gamle illustrationsform med træsnit og kob-berstik fortrængt af litografiet og senere klichéen i løbet af 1800-årene.

Udviklingen i Danmark

Den første hurtigpresse i Danmark blev taget i brug på Adresse-Avisens trykkeri i 1825. I 1839 fremstilledes den første dansk-byggede hurtig-

Jernhåndpresse bygget af Georg Clymer 1813.

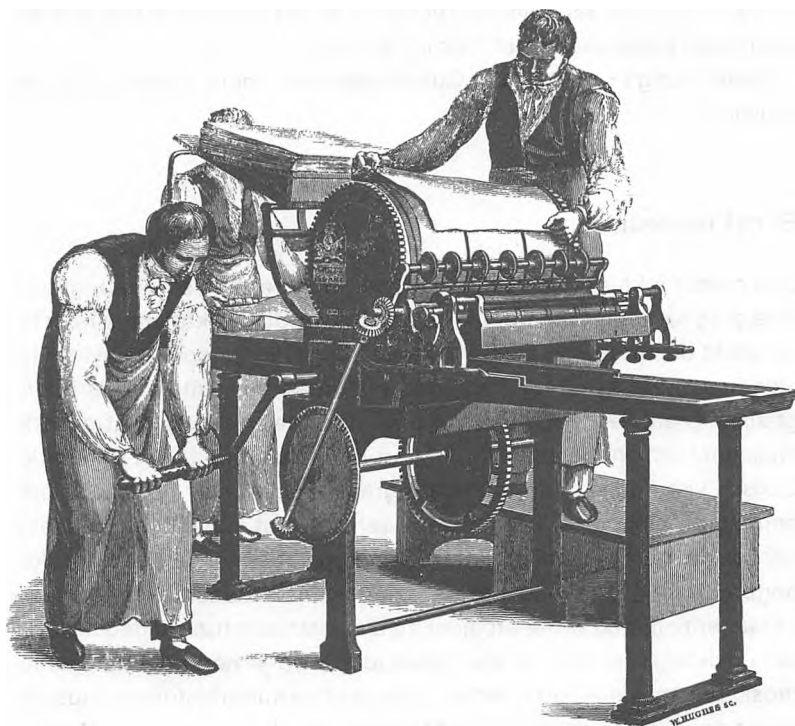
presse. Der blev også bygget jernhåndpresser. På det grafiske museum i Odense vil man kunne udstille en Columbia-presse forarbejdet i 1837 af jernstøber Bock for Det Berlingske Officin og beregnet til det dengang opsigtsvækkende Congreve-tryk, tryk i to farver samtidig. Museet vil også kunne fremvise en Hagar-håndpresse af jern bygget i 1844 af smedemester Baumgarten, der to år senere gik i kompagniskab med Burmeister, forløberen for B & W's Maskinfabrik og Skibsbyggeri. Det blev dog først og fremmest firmaet J. G. A. Eickhoff på Vesterbro i København stiftet i 1848 – ophørt som fabrik omkring 1960 – som blev det førende danske firma med speciale i grafiske maskiner. Det fik

hurtigt oparbejdet eksport til bl.a. Sverige og Tyskland. Nogle af dets ældre produkter eksisterer endnu, en del af de nyere er stadig i brug flere steder.

Industrihistorikeren O. J. Rawert gør i sin bog »Kongeriget Danmarks industrielle Forhold« fra 1850 status over hurtigpressebestanden i Danmark. Der fandtes da 25 presser i København, i Odense, Viborg og Aalborg hver 1, mens der var 2 i Århus. Kun 2–3 stykker blev trukket ved dampkraft. I 1872 var antallet af hurtigpresser steget til 108 heraf 78 i hovedstaden. I 1875 anskaffede Det Ferslewske Bladhus den første rotationsmaskine i Danmark, mens Linotype-sættemaskinen i 1898 blev installeret på Kristeligt Dagblad og på Politiken. Først på dette tidspunkt begyndte mekaniseringen af bogindbindingen med garnheftmaskiner og falseapparater. Den fremadskridende industrialisering mødtes i disse år af en reaktion anført af xylograf F. Hendriksen og andre, som sværmede for den håndtrykte og håndindbundne bog.

De grafiske fag – bogtrykkere og bogbindere – omfattede i Danmark i 1840 i alt 725 personer indehavere medregnet, hvilket svarede til 0,8% af de samlede håndværks- og industrierhverv. $\frac{2}{3}$ var bosiddende i København, som også senere forblev branchens altdominerende hjemsted. I 1872 var de beskæftigede steget til 2316 personer eller 1,4% af håndværks- og industristyrken.

Mellem 1897 og 1948 øgedes personellet fra 4883 personer til 13.836 svarende til henholdsvis 2,8% og 3,2% af håndværk- og industribeskæftigelsen tilsammen. Over en godt 100-årig periode har de grafiske fag følgelig mangedoblet sit personale. I 1958 lå den grafiske branche personalemæssigt som det 5. største erhverv i Danmark. Ser man på den udbetalte løn stod branchen dog som nr. 3 af samtlige grene af dansk fremstillingsindustri. Lønkvoten ligger altså ekstraordinært høj. Forklaringen herpå ligger i ikke ringe grad i, at typograferne tidligt viste organisationstalent. Allerede i 1835 var der under indtryk af den nye hurtigpressteknik et forsøg på blandt københavnske typografer at oprette en understøttelsesforening. Den fik kun få års levetid, men i 1869 kom man et stykke videre med stiftelsen af Typografisk Forening, som med en smule god vilje kan kaldes den første egentlige fagforening i Danmark. Under alle omstændigheder har typograferne stået i forreste række blandt de faglige organisationer, som historike-

Handdreven stopcylinderpresse konstrueret af William Rutt 1819.

ren Henry Bruun et sted har forklaret ved »fagest særlige berøring med litteraturen og den dermed forbundne fagstolthed«.

I de seneste årtier har den grafiske branche været præget af omstillingen til den moderne fotosats- og offsetteknik. Det har ændret branchens struktur, og der har været en livlig diskussion mellem litografer og typografer om, hvem der skal betjene de nye anlæg. Som det var tilfældet, da hurtigpressen og sættemaskinen blev introduceret, frygter man desuden, at det moderne materiel skal reducere behovet for menneskelig arbejdskraft. Fotosatsprocessen ligger således mellem 35.000 og 100.000 bogstaver pr. time, adskillige gange flere end der kan præsteres med bly. Illustrationsfremstillingen og farveteknikken er også

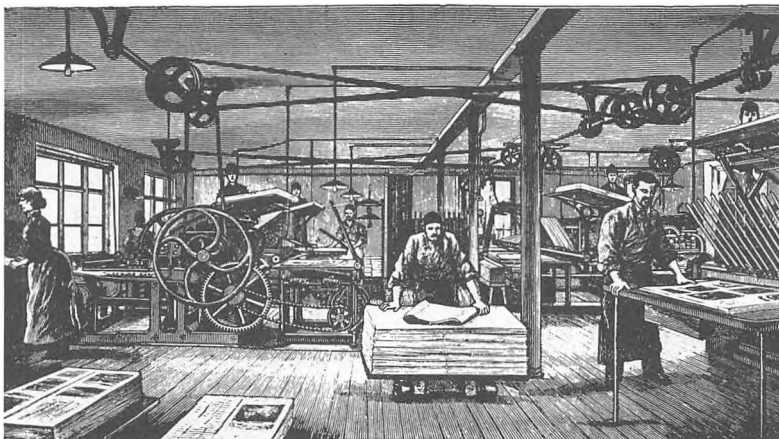
blevet revolutioneret. Samtidig er der med den limbundne bog sket en yderligere mekanisering af færdiggørelsen.

Dette hastige rids har fulgt Gutenbergs bly til dørs – eller rettere på museum.

Et nyt museum

Den nyeste tekniske udvikling, hvor de tidligere så kostbare bogtryk-anlæg og sættemaskiner er blevet gjort til værdiløst skrot, men hvor til gengæld de kasserede sættekasser er blevet til efterspurgte hylder til nips hos teenagerne, har kaldt den historiske bevidsthed frem i den grafiske branche. Trods enkelte tilløb før, bliver et egentligt grafisk museum først en realitet i 500-året for den første bog trykt i Danmark. Ganske vist findes ældre og nyere grafiske produkter bevaret i stort omfang på biblioteker og kunstmuseer især Det kongelige Bibliotek, der som landets nationalbibliotek i princippet rummer hele den danske bogproduktion. Derimod har der i museumsverdenen til dato kun i beskedent omfang været arbejdet med at fastholde træk af den historiske udvikling i selve produktionsmetoderne og de herunder benyttede redskaber, maskiner og inventar. I nogle af de kulturhistoriske museer ligger der få og usystematisk indsamlede genstande, gerne nogle vinkelehager, klicheer af lokal interesse, sættekasser og måske lidt bogbinderudstyr. Enkelte museer har bevaret ældre håndpresser af jern. Købstadsmuseet Den gamle By i Århus har dog udstillet værdifulde interiører fra et ældre bogtrykkeri, bogbinderi og et xylografisk værksted. Den senere udvikling i disse fag har man ikke taget op. Dansk Presse-museum i Århus beskriver avisens historie væsentligst fra et redaktionelt synspunkt. Det er nu heller ikke let at udstille de enorme avis-maskiner! Danmarks tekniske Museum i Helsingør besidder en spredt, men interessant samling af grafisk udstyr, men arbejder heller ikke systematisk med emnet. På Nationalmuseet har man hjemtaget et bogbinderi og et mindre, komplet bogtrykkeri, som man håber senere at kunne udstille. Endelig bør det nævnes, at nogle firmaer og privatpersoner opbevarer enkelte gamle maskiner og værktøj.

Det eneste museum i Danmark, som er begyndt et mere systematisk arbejde med en historisk dokumentation af de grafiske fag, er Arbej-

Dampdreven hurtigpresse i Carl Allers Etablissement ca. 1890.

der-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens. Her demonstreres lejlighedsvis et arbejdende stentrykkeri, og man er i fuld gang med opbygningen af et sætteri, trykkeri og bogbinderi fra industrialiseringens periode. Man vil lægge hovedvægten på arbejdsmiljøet i perioden, men ikke gå ned i en dybere dokumentation af hele den historiske udvikling, heller ikke den typografiske og bogbindsmæssige formgivning. Museet er desuden ikke landsdækkende og har også andre industrielle erhverv at tage vare på.

Alt dette er baggrunden for dannelsen i 1979 af en komité til oprettelse af et grafisk museum i Odense. Odense blev valgt til museets hjemsted – ikke blot fordi Johann Snell var der i 1482, og byen har en lang tradition for bogfremstilling – men først og fremmest fordi Odense ligger centralt og har et stort befolkningsunderlag samt en række kultur- og undervisningsinstitutioner, bl.a. landsarkiv, diverse museer, læreanstalter og universitet, som tilsammen vil udgøre den nødvendige og stimulerende basis for den nye aktivitet.

I efteråret og vinteren 1980/81 foretog museumskomiteen med denne artikels forfatter som konsulent en række undersøgelser, som bekræftede, at det ville være muligt som forudsætning for museet at opspore, erhverve eller få deponeret et historisk værdifuldt og tilpas

alsidigt genstandsmateriale til udstilling og magasin. Der blev desuden udarbejdet et forslag til museets formål og udstilling. I foråret 1981 stiftedes den selvejende institution Danmarks grafiske Museum, hvis bestyrelse er sammensat af repræsentanter for de grafiske fags arbejdere og arbejdsgivere samt Odense Kommune, Odense Universitet, Nationalmuseet, Danmarks grafiske Højskole og Forening for Boghåndværk. Bogtrykker Hans Otto Poulsen, Odense, er formand.

Museets formål

Danmarks grafiske Museum skal som landsdækkende kulturhistorisk specialmuseum, der senere forventes at blive statsanerkendt, på videnskabeligt grundlag indsamle, bevare og udstille genstande, som dokumenterer udviklingen inden for metoderne til håndværksmæssig og industriel mangfoldiggørelse af tekst og illustration. Museet skal demonstrere arbejdsprocesser, vise trykte produkter og disses skiftende typografiske og indbindingsmæssige formgivning samt orientere om og dokumentere træk af de grafiske fags udøvere og organisationers historie.

Museets genstandsindsamling vil blive koncentreret om ting, der er blevet benyttet under de forskellige trykmetoder – højtryk, fladtryk, dybtryk og skabelontryk – og under den forudgående fremstilling af sats, reproduktion, trykform med mere. Museets anden centrale opgave bliver at indsamle genstande, inventar og materialer, der er blevet brugt under såvel håndindbinding som maskinindbinding. I et vist omfang kan man opbygge en samling af genstande og materialer fra papir- og trykfarvefremstillingen.

De grafiske produkter – bøger, blade, billeder, plakater, sikkerhedsgrafik, emballager osv. – vil man som hovedregel søge at få som deposita, men museet må dog selv besidde en samling af skriftprøvebøger og lignende, som hører med til produktionsudstyret.

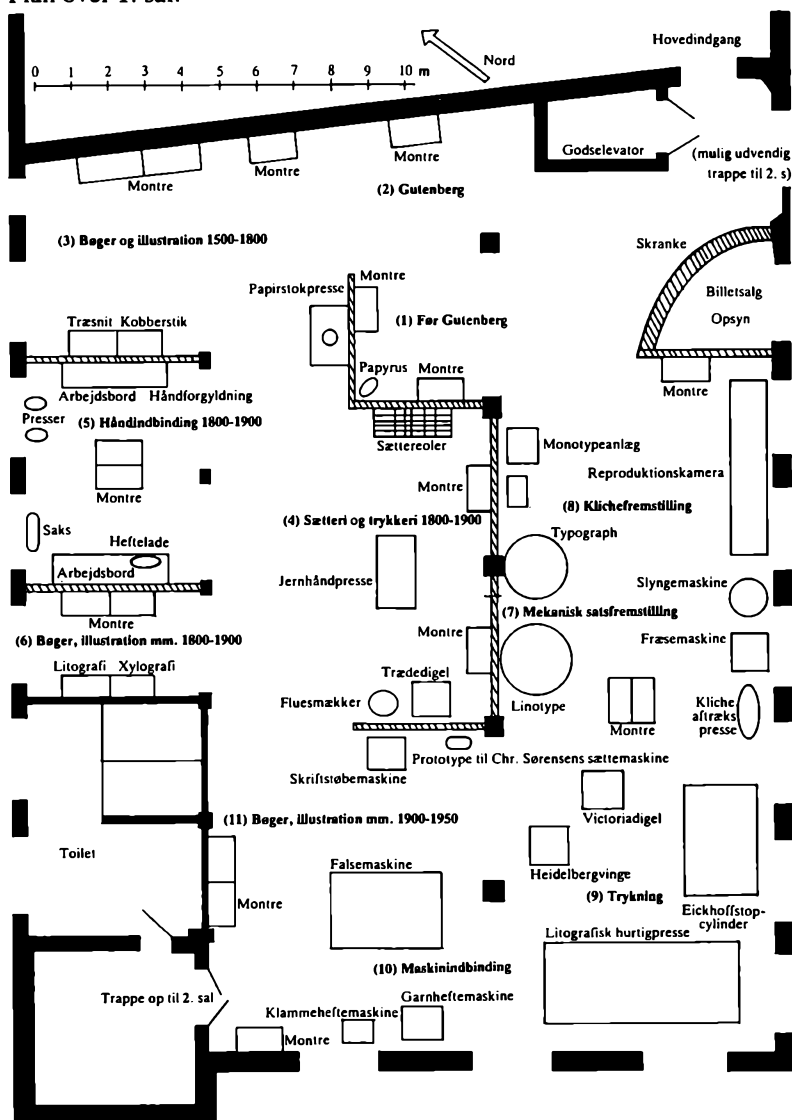
Museet skal selvsagt koncentrere sig om danske forhold og i sin udstilling vise danske produkter eller her fremstillet produktionsudstyr. Der vil således blive forsøgt opbygget en repræsentativ samling af J. G. A. Eickhoffs maskiner og andet fra denne ophørte, men betydningsfulde danske fabrik. Man må også prøve at fremskaffe skrifter fra f.eks.

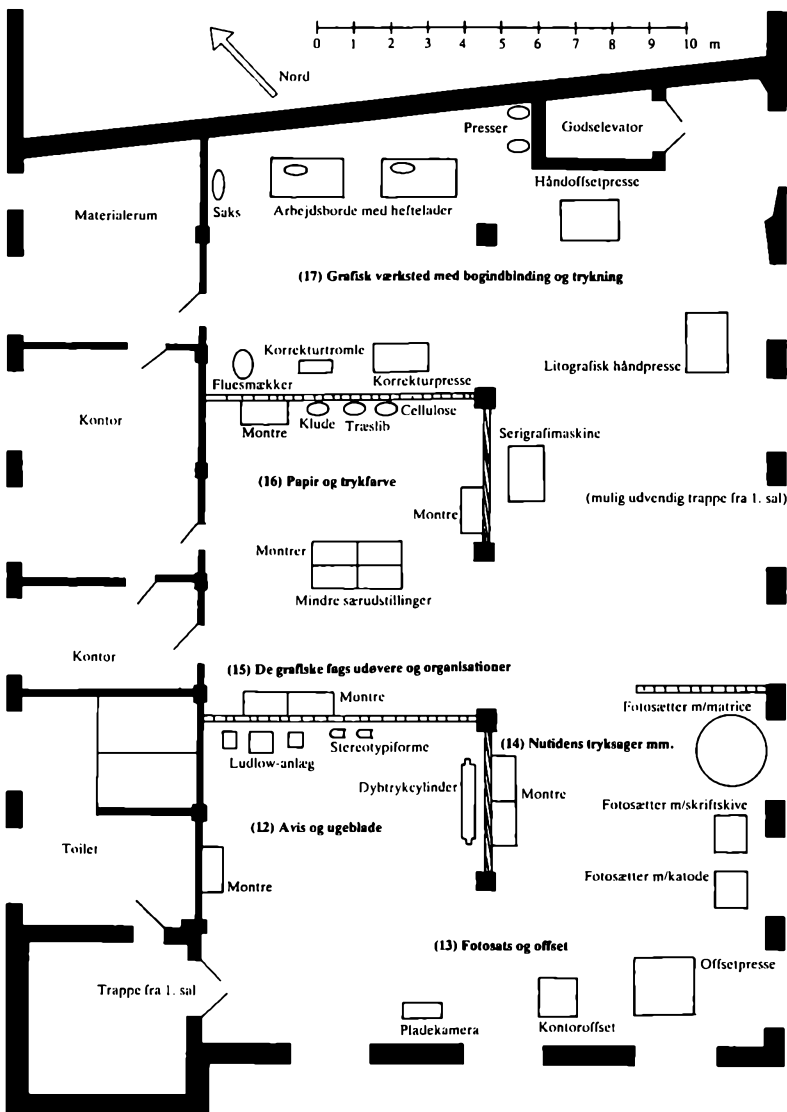
Brandts Klædefabrik, Odense, ca. 1950. Danmarks grafiske Museum vil blive placeret i de høje bygninger i baggrunden.

Harry Løhrs ligeledes nedlagte skriftstøberi. Men da den udenlandske indflydelse både maskinelt og typografisk har været så dominerende, vil dette uundgåeligt præge museets arbejde. Selvfølgelig må der orienteres om Gutenbergs betydning, Koenigs maskiner eller om Bodonis, Morris' eller Tschicholds forskellige opfattelser af skriftsnittets rette udformning. Tidsmæssigt kommer museet til at arbejde med hele perioden fra 1440 til i dag, men i praksis vil hovedstammen i museets samling kun undtagelsesvis – bortset fra udstillingen af bøger, kobberstik, værktøj og smågenstande – gå længere tilbage end til ca. 1800. Tiden efter ca. 1950 skal kun dokumenteres summarisk, men må på den anden side ikke overses, fordi den teknologiske udvikling i hurtigt tempo »producerer« nye museums-genstande. Af undskyldelige kapacitetsmæssige årsager, af tradition og på grund af det manglende

Plan over 1. sal.

Plan over 2. sal

historiske overblik viger de fleste museer tilbage for en samtidsdokumentation, som ellers kunne forhindre mange »huller« om nutidens forhold i fremtidens museer. Museet skal ved hjælp af opmåling og fotografering, interviews og lignende registrere karakteristisk ældre miljøer, mens de endnu findes, men også nyere. Museet må ikke blot blive et museum for blyet, og det må ikke glemme de grafiske fags ansatte og deres organisationer. Der vil forestå et stort arbejde med at dokumentere fagenes arbejdsmæssige, firmamæssige og organisatoriske forhold.

Det grafiske museum vil forsøge at demonstrere selve arbejdsprocessen ved forskellige trykkemetoder og ved bogindbindingen. Arbejdet ved jernhåndpressen eller med den litografiske sten skulle ligge inden for mulighedernes grænse. Det vil i høj grad kunne anskueliggøre den grafiske proces for publikum og blive et formidlingsmæssigt aktiv for museet. Samtidig vil det kunne bidrage til at sikre eftertiden viden om ældre praksis, en slags konservering af arbejdsmetoder, hvilket man jo også prøver med forskellige andre håndværksfag.

En vigtig opgave bliver museets samarbejde med skoler, HF-kurser og gymnasier, hvortil der kan udarbejdes undervisningsmateriale og arrangeres omvisninger. Men også elever ved den grafiske grunduddannelse, studerende ved bl.a. biblioteksskolerne og Den grafiske Højskole vil kunne besøge museet som et indslag i deres uddannelse og bruge det som dokumentationscenter for de grafiske teknikkers historie og udvikling. Museet skal udvide sin kontaktflade ved foredragsvirksomhed, og dets udstilling og lejlighedsvis arbejdende værksted vil kunne inddrages i fritids- og aftenskoleundervisningen. Et integreret led i museets virke bliver samarbejdet med Det kongelige Bibliotek og Odense Universitetsbibliotek m.fl. i forbindelse med den faste udstilling af bøger, men også i forbindelse med lån af særudstillinger, så disse arrangementer kan nå ud til en større kreds end ellers. Museet vil også selv kunne lave særudstillinger eller stille genstande til disposition for udstillingsvirksomhed andre steder.

Lokaler og udstilling

Danmarks grafiske Museum vil få stillet lokaler til rådighed i den nedlagte Brandts Klædefabrik, som Odense kommune har lejet en del af til

dette og andet formål. Bygningskomplekset ligger centralt lige ved gågadenettet, nær bus- og jernbanestation og med en stor parkeringsplads som nabo. En af bygningerne stammer fra ca. 1880 og har jernvinduer og støbejernssøjler. Nabobygningen er fra ca. 1920 og er opført i jernbeton. De fabrikshaller, som museet bliver indrettet i, kan således bære de tunge maskiner, har gode belysningsforhold og besidder samtidig det rette industrielle »look« og kan forholdsvis let indrettes til den permanente udstilling. Den nye funktion sikrer desuden bevaringen af det interessante industrikompleks, hvilket bygningshistorisk interesserede kun kan glæde sig over.

Illustrationerne side 32 og 33 viser skitse-mæssigt et forslag fra 1981 til museets faste udstilling. Forslaget er i nogen grad et kompromis mellem *Gutenberg-Museum* i Mainz og dets overvejende boghistorisk prægede udstilling og *Printing and Paper Gallery* på Science Museum i London, hvor det tekniske dominerer. På Danmarks grafiske Museum arbejdes der nu på fuld kraft med at indrette en del af udstillingen, så der måske bliver noget at vise frem allerede ved 500-års jubilæet. Blandt andet bliver nogle maskiner klargjort af henvist arbejdskraft fra den grafiske branche.

Henvendelse om museet kan ske til konsulent, cand.mag. Ervin Nielsen med foreløbigt kontor i Østergade 32, 5000 Odense C. Telefon (09) 12 10 20.

Undersøgelser

Arbejdsmindesmærker. Et svensk program for arbejdernes erobring af deres egen historie

Arbetets minnesmärken. Udg. af LO's arbetsgrupp om kulturminnesvården. Stockholm 1981. 44 s.

En arbejdsgruppe under svensk LO har i samarbejde med Arbejdernes kulturhistoriske Selskab udarbejdet et skrift om fagbevægelsen og arbejdets mindesmærker.

Skriftets formål er dobbeltsidigt, dels ønskeliggøres at det er nødvendigt, at fagbevægelsen erobrer arbejdernes egen historie og dels slås der til lyd for en nyvurdering af bevaringsværdige elementer i kulturlandskabet.

Vurderingen af den historieskrivning, der er fremkommet i tidens løb, er, at den er skrevet ud fra kapitalejernes og en dannet overklasses synspunkt. Grunden til at det ikke fra begyndelsen er lykkedes arbejderklassen at erobre sin egen historie er, at almen fornedring og socialt vanskelige vilkår ikke frembringer nogen god grobund for at skrive sin egen og sin klasses kulturhistorie.

At tiden nu er kommet til at tage fat på skildringen af arbejderklassens og arbejdets historie, har sin baggrund i de voldsomme strukturforandringer, der er igang i de vestlige industrilande. Mange arbejdspladser nedlægges p.g.a. rationaliseringer og hele arbejdsmiljøer forsvinder. Disse strukturforandringer kan ikke bekæmpes, men de kan håndteres og styres, og det er med dette som mål, at svensk LO går aktivt ind i det kulturarbejde, det er, at skaffe øget historisk viden om arbejderklassens egen historie. Det betyder ikke, at historien skal forherliges og idealiseres, tværtimod, det betyder, at man skal skaffe sig de kundskaber,

der gør det muligt, at se dagens udvikling i et rigtigere perspektiv, at man lærer sig at forstå, hvad der hændte og hvorfor det hændte. Redskaberne til udforskningen af historien beror i arkiverne, bibliotekerne, museerne og hos forskerne. Det er alene i arkivsammenhæng, at arbejderbevægelsen har skabt sin egen institution, Arbejderbevægelsens Arkiv i Stockholm og de lokale folkebevægelsesarkiver.

Museerne

Om de kulturhistoriske museer siges det, at de allerede længe har interesseret sig for arbejdslivet og arbejdets historie, men at denne interesse ikke kan måle sig med den, der er blevet andre klassers kultur til del. Musealt bevarede arbejderinteriører er ofte så overdrevent velordnede og fine, at besøgende mere beskæftiger sig med at fundere over fattigmøblernes antikvitetsværdi end over, hvorledes det kunne lugte i en lejlighed med tre voksne, otte børn, stegt sild, svedigt arbejde og dårlige vaskemuligheder.

Derfor er tiden nu inde til at arbejde for, at arbejderklassens egne synspunkter vinder indpas på museerne. Som det anføres i skriftet, plejer det ikke at være svært at gennemføre museumsprojekter, der er påbegyndt på initiativ af og bekostet af virksomheder. Der er derimod store vanskeligheder, når det gælder om at få gehør for de vurderinger og det historiesyn, som fagfor-

eningerne står for. Et af midlerne til at ændre på denne situation kunne være, at fagforeningsmedlemmer fik faste pladser i de forskellige museumsbestyrelser, en anden mulighed kunne være at fagbevægelserne selv oprettede et arbejdsmuseum, gerne i samarbejde med lokalmuseerne, således at bestræbelserne blev landsdækkende.

Delvis med baggrund i den udvikling, der har været i de seneste år omkring arbejderne egen udforskning af deres historie, og de resultater det har fået i form af udstillinger, retablering af gamle arbejdsmiljøer og amatørspil om arbejds konflikter kræves det desuden, at forskningen påtager sig en ny rolle. For selv om arbejderne egen forskning er meget værdifuld, er der brug for eksperter, der kan samle fakta ind og fungere som dokumentalister. Skriftet peger på, at der måske findes forskere, der vil anse dette som en trussel mod den frie forskning, men hævder herimod, at forskning, som drejer sig om økonomiske interesser aldrig har været fri.

Bevaring

Som et yderligere led i generobringen af sin egen historie er fagforeningsbevægelsen begyndt at interessere sig for at bevare miljøer, som viser, hvorledes der egentlig har set ud i Sverige. Som det siges, har det at udnævne bygninger til kulturmindestmærker handlet om at bevare det smukke, at bevare kirker, slotte, herregårde og patricierhuse. Men at bevare disse er at bevare en løgn, for sådan så landet jo ikke ud. Arbejderklassens Sverige i 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet var ikke smukt, men alligevel er det værd at bevare. Et yderligere aspekt af restaureringen af gamle arbejdsmiljøer og industrimonumenter er, at meget af arbejdet kan foregå som beskæftigelsesarbejder. Beskæftigelsesarbejde med restaurering har mange kvaliteter fremfor andre slags beskæftigelsesarbejde. Det kan fremme interessen for egen historie, det

kan fastholde kundskaber i uddøende håndværk, og det er fleksibelt m.h.t. arbejdsmarkedskonjunkturerne.

For at støtte de her nævnte intentioner stiller svensk fagbevægelse en liste op over de områder, som fagbevægelsen bør gå ind i. Man bør søge at få øget repræsentation i de af samfundets organer, der beskæftiger sig med kulturmindestmærker. Man bør i hvert LO-distrikt oprette et arbejds historisk råd, der udformer og fremlægger egne programmer med udgangspunkt i den fysiske landsplanlægning og i de kommunale dispositionsplaner. Man bør arbejde for en udvidelse af fredningslovgivningen, således at den også kommer til at omfatte arbejdsmindestmærker. Man må søge at få udvidet forskningen omkring arbejdets historie. Beskæftigelsesarbejdet med arbejdsmindestmærker må fremmes og udvides, og man må overveje om tiden er inde til at oprette et arbejds historisk museum. Som en udvidelse af dette perspektiv må det overvejes, om der skal påbegyndes oprettelse af arbejdspladsmuseer med lokal tilknytning i faglig regie. Endelig slås det fast, at det er samfundet, der bør stå for hovedparten af omkostningerne til den her skitserede opgave.

Hannelene Toft Jensen

Arbejdsmandens historie

»Danmarkshistorien er i høj grad arbejdets og arbejderne historie, men denne side af historieskrivningen har hidtil været for sømt,« skriver forbundsformand Hardy Hansen i forordet til SiD's pjece om »Arbejdsmandens historie«. SiD undersøgte i 1972 skolebøgernes indhold og fandt, at arbejdsmandsgruppen her var meget lidt omtalt. I dag, 10 år senere, findes denne skævhed i historieskrivningen stadig, og for at arbejdsmanden kan få den plads i historien, som han har krav på, er SiD derfor gået aktivt ind i det historiske arbejde.

Det største problem for historieskriverne er, at der findes så lidt materiale om arbejderne hverdagsliv. Derfor vil de lokale SiD-afdelinger nedsætte arbejdsgrupper, som skal indsamle billeder, skrevne erindringer, interviews, dagbøger m.v. Samtidig kan grupperne evt. også gå videre og selv formidle historien gennem udstillinger, bøger, diasserier o.l.

I forbindelse med undersøgelser eller bevaringsplaner omkring bestemte virksomheder, anbefales det at indgå i samarbejde med den lokale SiD-afdeling, hvis virksomhedens ufaglærte arbejdere har hørt under SiD. Samtidig vil SiD's udvalg for arbejdsmandens historie gerne orienteres om igangværende initiativer.

Tillige har SiD på landsplan planer om at

udgive 5 bøger om arbejdsmandens historie. Den første bog skal omhandle fabrikarbejderen, og de følgende bøger skal udkomme med en om året omhandlende de øvrige tre hovedområder indenfor forbundet (jord og beton, transport og grønne gruppe), og med en afsluttende bog, som skal omhandle de generelle vilkår.

Interesserede kan kontakte den lokale SiD-afdeling eller forbundets udvalg: Udvalget for arbejdsmandens historie, c/o Oplysningsafdelingen, SiD, Nyropsgade 30, 1602 Kbh. V, hvor også pjecen »Arbejdsmandens historie« kan bestilles. Nærmere oplysninger kan fås hos udvalgets sekretær Jørgen Burchardt, Nyborgvej 13, Sødinge, 5750 Ringe. Tlf. (09) 62 36 17.

Jørgen Burchardt

Anmeldelser

Snedker- og tømrerforbundet

Snedker- og tømrerforbundet. Silkeborg afdeling 90 års jubilæum 1891–1981. Samlet og beskrevet af *Keld Dalsgaard Larsen*. Købes hos forfatteren, Frederiksberggade 15 B, 8600 Silkeborg.

Snedkerne og tømrerne har fået den gode idé at lade udarbejde et jubilæumsskrift til 90-årsdagen for oprettelsen af Snedkernes Fagforening i byen. Det er der ikke noget usædvanligt ved. Rundt om i landet har lokale fagforeninger ofte hyldet sig selv med et skrift til en rund dag, i regelen baseret på en noget perspektivløs gennemgang af gamle protokoller. I dette tilfælde har fagforeningen allieret sig med en historiker, og resultatet er blevet usædvanlig godt.

Det er ikke nogen helt simpel opgave at beskrive udviklingen inden for de to for-

bund sideløbende (sammenslutningen fandt først sted i 1970). Det gør det ikke lettere, at en snedker ikke blot kan kaldes for en snedker, men arbejdede enten inden for møbelbranchen, som havde et betydeligt omfang i Silkeborg, eller i byggeriet. Det givet let et indviklet historisk forløb, som det dog er lykkedes at få hæderligt redt ud.

I beskrivelsen af de første 30 år er der af gode grunde kun de arkivalske kilder at ty til, og vel at mærke kun i det omfang, de eksisterer. For snedkernes vedkommende er der ingen protokoller om den første svære start i 1891 og frem til 1903, men derefter har man forhandlingsprotokoller og korrespondance for begge foreningers vedkommende.

Jubilæumsbogen inddrager en ny type

kilder for denne genre, nemlig erindringer. Forfatteren har interviewet nogle af de gamle snedkere og tømrere, som kan huske tilbage til de barske år i 1920-30'erne, hvor der også dengang var kamp for at få en læreplads og senere arbejde. Beskrivelsen af læretiden er ikke just nogen lovprisning af mesterlæren. Som nyudlært begav mange svende sig ud på landevejen og tog arbejde, hvor de kom frem. Selv om der er elementer af laugstidens vandringer heri, er det tvivlsomt, om man, som bogen gør, kan kalde det at 'gå på valsen'. Det var snarere indenlandske arbejdsvandringer, fremkaldt af bitter nød. Vigtigt i dette afsnit er også den beskrivelse, erindringerne giver af krisen som årsag til at der kom skår i solidariteten mellem arbejderne.

Det giver naturligvis visse begrænsninger, at erindringerne stammer fra ganske få svende i et enkelt lokalområde. Når det er sagt, skal det imidlertid nævnes, at forfatteren ikke bruger dem som andet end illustrationsmateriale, og som sådan lever de vældigt op i bogen. Mange ældre svende – også uden for Silkeborg – vil kunne nikke genkendende til de forhold, der beskrives.

Bogen slutter med et nutidigt afsnit, hvor forfatteren har været bundet af hensynet til den aktuelle fagforeningspolitik. Dette problem løses ved at give de nuværende bestyrelsesmedlemmer ordet. I visse af udtalelserne kommer der dog perspektivrige betragtninger frem, bl.a. om ændringen af arbejdets karakter fra det håndværksmæssige til det mere rutineprægede montagearbejde, forhold, der længe har været under udvikling, og som i sidste instans kan true fagenes fortsatte eksistens i den vigtige nybygningssektor.

Bogen er skrevet til lokalt brug, og har kun haft de lokale fagforeningsmedlemmer som målgruppe. Man har imidlertid lov at håbe, at den også vil blive læst uden for Silkeborg, og at andre fagforeninger vil anvende den som forbillede, når de engang holder jubilæum.

Carl Erik Andresen

Vulcan – en fabrik i provinsen

Søren Kolstrup: Vulcan – en fabrik i provinsen. Et bidrag til industrialismens og arbejderbevægelsens historie. 140 s., ill. SOC 1981. Kr. 68,-.

Forfatteren har fået en idé, og han har udført den godt. Ud fra maskinfabrikken Vulcans skæbne i Maribo skriver han et stykke lokalhistorie, der ved sit udblik samtidig bliver til et stykke Danmarkshistorie. Gennem sine indledende bemærkninger og sit afsluttende kapitel får han samtidig trukket linierne op til nutiden.

Fra begyndelsen får man besked om afslutningen. Fabrikken lukkede i 1906. Færdigt arbejde. Men hvorfor? Det får man ikke at vide. Det var ikke den onde direktørs skyld. Det var ikke fagbevægelsens skyld. Det var ... Skurken afsløres først til sidst i bogen, og skal ikke røbes her. Men ved fremgangsmåden, at man både kender det endelige resultat, og samtidig ikke får ordentlig besked fra begyndelsen, bevarer læseren en nysgerrighed bogen igennem, der gør den let at læse.

I 1874 oprettedes et jernstøberi og maskinfabrik under beskedne former i Maribo. Den fik siden navnet Vulcan, og kunderne var i begyndelsen storagrarerne, dvs. det store landbrug. Siden blev det de mindre bønder og andelsmejerierne, der var aftagerne, og også den lokale industri. Af det såkaldte lokale marked udgjorde landbrugsordrerne i 1897 1/3, industrisektoren resten. Men dette var kun 10% af Vulcans produktion. I 1894 havde virksomheden skiftet ejer. Den nye direktør satsede på jernbanemateriel, og det lykkedes ham for så vidt at slå sig igennem på dette område, at denne produktion i 1897 udgjorde 90% af virksomhedens produktion. Fabrikken havde på dette tidspunkt næsten 300 arbejdere. I 1894 havde der været 16.

Jernbaneproduktionen var en videreudvikling af fabrikkens fremstilling af spor og vogne til smalsporede mark- og indu-

stribaner. Omkring århundredskiftet producerede man kortvarigt lokomotiver sammen med Røndersfabrikken Scandia – i hård konkurrence med udenlandske virksomheder, men det blev hurtigt forskellige typer af godsvogne, der blev fabrikkens karakteristika. Dette bevarede indtil lukningen.

En enkelt ting undrer man sig over ved læsningen. Arbejderne fik besked om virksomhedens lukning den 2. november 1906. Midt på sommeren var der begyndt at svirre rygter om lukning, men de lokale aviser Lolland-Posten og Social-Demokraten så det som deres opgave at slå koldt vand i blodet på læserne. Af noterne fremgår, at Randers Dagblad har skrevet, at lukningen var blevet besluttet juni 1906. Kan det virkelig være rigtigt, at man i Randers vidste sikkert, hvad man kun gisnede om på Lolland?

I den almindelige gennemgang af virksomhedens historie tages særlige temaer op som fx arbejderboliger og fagbevægelsen, og i hele fremstillingen bliver de lokale forhold sat ind i den øvrige danske sammenhæng.

Det anvendte kildemateriale har været stort og varieret. Virksomhedens ordre- og kopibøger, brandtaxationsprotokoller, fagforeningsprotokoller, industriregistreringen, aviser, hvortil kommer den trykte litteratur. Originaluddrag fra det utrykte materiale er med god virkning brugt som illustrationsmateriale bogen igennem.

Den sproglige stil er meget varieret. Ved fabrikkens lukning sentimental: »Den 7. december 1906 meddelte fyrbøderens fyraften for sidste gang. Tre lange og tre korte hvin tilkendegav, at produktionen på Waggonfabrikken blev indstillet. Der var blevet fløjet for sidste gang«. – i andre tilfælde underforstået appellerende til vore associationer: »Mejerimaskiner skulle fabrikeres, bygninger rejses og jernvinduer indsættes,« og endelig i nogle tilfælde med mænefulde udråbstegn og ultrakorte sætninger.

Bogen er velillustreret, foruden med det fornævnte kildemateriale med fotos af byg-

ninger, plove, jernbanemateriel og gengivelsen er god. Figurteksterne supplerer også teksten fint. Fx et billede af en 2-etagers personvogn bygget til DSB år 1900 til tredje classes befording. Loftshøjden var 1,62 m på øverste etage. Den blev først udrangeret i midten af 30'erne, – og i de sidste år anvendt til københavnerbørns transport på ferieophold på landet.

Bogen kan varmt anbefales.

Helle Askgaard

Det industrielle Danmark

Ole Hyldtoft, Helle Askgaard og Niels Finn Christiansen: *Det industrielle Danmark 1840–1914*. Systime 1981. 376 s. Kr. 110,-.

I betragtning af den industrielle udviklings gennemgribende omformning af det danske samfund i tiden frem til 1914 er det forbavsende lidt, der er skrevet herom beregnet på at dække behovet i de gymnasiale uddannelsers historieundervisning. Det er derfor med betydelig forhåndsinteresse, at man åbner bogen med det smukt farvelagte prospekt af Baumgarten og Burmeisters virksomhed i 1856 på omslaget. Det må være rimeligt – forfatterens intentioner og anmelderens forudsætninger in mente – at vurdere bogens kvaliteter udfra en gymnasial brugersynsvinkel.

I en 30 sider lang indledning fremhæver forfatterne nogle af de vigtigste faktorer, der øvede indflydelse på den industrielle udvikling i Danmark. Perioden 1840–1914 opdeles i tre faser udfra et samspil mellem kapital og arbejdskraft. I tiden 1840–1865 sker der især en udvidelse af den faste kapital, medens der i årene 1865–96 foregår en forholdsvis større udvidelse af arbejdsstyrken. I bogens sidste periode 1896–1914 præges udviklingen igen af en stærk vækst i investeringerne i maskinanlæg. Indled-

ningen er velstruktureret og kan, selv om den er meget koncentreret, nok bruges af eleverne. I tilknytning til indledningen er der refereret hhv. en liberalistisk og en marxistisk udviklingsmodel, og forfatterne fremhæver i forbindelse hermed, at de ikke opfatter hverken 1855, 1870 eller 1890'erne som det afgørende tidspunkt for det industrielle gennembrud i Danmark. De retter ikke opmærksomheden specielt mod arbejdsstyrkens størrelse som Rich. Willerslev eller mod investeringerne som Sv. Aa. Hansen, men lige så meget mod samspillet mellem disse to hovedfaktorer i den industrielle udvikling. Konsekvensen bliver, at forfatterne daterer det industrielle gennembrud til 1840'erne, selv om de understreger, at der kun var tale om beskedne investeringer og indsats af arbejdskraft. Efter indledningen er bogen opdelt i 12 kapitler i nævnte rækkefølge: Merkantilisme, liberalisme og socialisme, Befolkning, husflid og håndværk, Infrastruktur, Industriens kraftkilder, Jernstøberier og maskinfabrikker, Landbrugsindustrien, Børnearbejde og tobaksindustri, Kvindeindustrier, Organisationsdannelse, Kampmidler og overenskomster, Familiens reproduktion og Fremtidens Danmark. I bogens sidste del er der arbejdsopgaver til de enkelte kapitler, forslag til specialer, biografiske oversigter, forslag til videre læsning og et stikordsregister.

I forordet skriver forfatterne, at »Materialet til det industrielle Danmark er meget stort og mangfoldigt og en hårdhændet udvælgelsesproces kan være nødvendig. Alligevel er bogen blevet stor«.

Eleverne i gymnasiet og HF kan næppe nå at gennemarbejde mere end halvdelen af teksterne, og det er derfor nødvendigt i brugersituationen at skære der, hvor forfatterne ikke har villet skære. Bogens omfang kan opfattes enten som et udtryk for, at forfatterne ikke har formået at foretage en tilstrækkelig pædagogisk tilrettelæggelse eller som et overflødighedshorn af centrale tekster, som brugerne så må vælge blandt.

Den rimelige pris taget i betragtning hælder jeg mest til at opfatte bogen som udtryk for det sidste. Udvælgelsen af teksterne kan både for elev og underviser være en lærerig proces. Sammen med en 2g-matematiker klasse valgte jeg følgende tekster til et 30 timers forløb: Indledningen, Befolkning, Husflid og håndværk, Industriens kraftkilder, Jernstøberier og maskinfabrikker, Organisationsdannelse, Kampmidler og overenskomster og Familiens reproduktion. Det blev til i alt 200 sider. Dertil kom at vi blev nødt til at læse en grundbog ved siden af for at få belyst den politiske udvikling mere indgående.

Klassen og jeg er enige om, at det er spændende læsning, og indvendingerne mod bogen er få og detailprægede. I anmeldereksemplaret er typografarbejdet ikke helt vellykket, idet enkelte bogstaver mangler en del af satsen. Det virker generende, at der ikke skelnes typografisk mellem forfatterkommentar og tekster, og at bogens fotos er gengivet i en utilfredsstillende kvalitet. Fotoet på s. 14 af de tre forfattere – lynskudt under arbejdet med bogen – vil næppe kunne leve op til standarden i fotografiets barndom. Desuden er der nogle gennemskuelige trykfejl og fejlformuleringer. På side 24 er det vel lidt for kategorisk at hævde at »— ved midten af 1860'erne kan det danske vejanlæg siges i det væsentlige at være afsluttet«. På side 28–29 anføres det helt korrekt, at korneksporten endnu i 1880 udgjorde ca. halvdelen af den danske landbrugseksport. Forfatterne burde mere præcist have gjort opmærksom på, at kornimporten var næsten lige stor. På s. 58 nævnes det, at livegenskabet blev ophævet i 1702, men fakta er vel, at livegenskabet aldrig blev etableret i kongeriget, derimod nok voredskabet, men det er ikke det samme. På s. 88 sælger købmanden varer til købmanden og s. 250 har DsF fået 100.000 for mange medlemmer i 1913.

Men mangler i detaljen opvejes rigeligt af styrken i helheden, nemlig de mange forskellige teksttyper der belyser den kompli-

cerede industrielle genesis i Danmark. Bogen imødekommer de ønsker, der i de senere år har været fremført om et mere fleksibelt tekstbegreb i de gymnasiale uddannelsers historieundervisning. Det industrielle Danmark indeholder både traditionelle kilder som lov af 18. april 1910 om kørsel med motorvogne og motorcykler, uddrag af stænder- og Rigsdagstidende og nye kildetyper til belysning af bl.a. livet i intimsfæren som tøjmode og spisevaner.

Endelig er der grund til at fremhæve, at bogen ikke blot beskæftiger sig med hovedstadens og nogle få provinsbyers industriudvikling, men belyser træk af udviklingen overalt i landet. Der er blevet plads til både Baumgartens ansøgning om en bevilling som mekanikus i København og H. M. Grønlunds ansøgning om bevilling til oprettelse af et jernstøberi i Bogense. Bogen kan danne et godt udgangspunkt for lokale studier, og det brede tekstbegreb kan give grundlag for tværfagligt samarbejde, fx sammen med dansk, sådan som vi har praktiseret det i 2g klassen.

Det industrielle Danmark er en meget spændende bog, som både i dybden, bredden og nuancen giver mulighed for at forstå hovedtrækkene i det komplicerede samspil mellem mennesket og maskinen i de første 75 år af den danske industrialisering. Bogen kan derfor varmt anbefales både til elev og underviser og til interesserede i almindelighed.

Harry Haue

Arbejderbevægelsens historie

Gerd Callesen m.fl. (red.): Fremad og aldrig glemme! Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver. Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, København 1981. 328 sider. Kr. 130,-.

Arbejderbevægelsens historie har siden

midten af 1960'erne været et af de mest populære emner ved universiteterne. Et af de institutionelle udtryk for denne voksende interesse var oprettelsen i 1970 af Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, der i de forløbne år har publiceret et udsnit af de mange undersøgelser i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie og i selskabets skriftserie. Mens fagbevægelsens traditionelle organisationer næsten er ophørt med at udgive jubilæumsskrifter fejrer selskabet sit tiårs jubilæum med den foreliggende oversigt over de seneste års forskning i arbejderbevægelsens historie.

Resultatet er blevet en nyttig indførende håndbog, der er uundværlig for den, der beskæftiger sig med dette eller beslægtede emner. Indledningsvis skriver Gerd Callesen og Niels Finn Christiansen om historieskrivningen henholdsvis før og efter 1970. Derefter følger en række artikler, der hver behandler forskningen omkring en kronologisk periode i arbejderbevægelsens historie. I bogens anden halvdel bringes dernæst otte tematiske oversigter om reformisme, venstreoppositionen, forholdet mellem Socialdemokratiet og fagbevægelsen, arbejdererindringer, arbejderkvinder, brancheundersøgelser, strukturanalyser og internationalismen. Afsluttende giver tre faglige tillidsfolk deres syn på den nye historieskrivning og arbejderbevægelsen, og kommenterer muligheden af et nærmere samarbejde. De enkelte forfattere har grebet opgaven forskelligt an, og den valgte opbygning fører til en del gentagelser, men næsten alle artikler er gennemarbejdede og informative. Hovedparten af 1960'ernes og 1970'ernes forskning er udarbejdet af studerende som specialer i historie eller ved beslægtede fag. De færreste specialer er publicerede, men gennem denne bog og det store arbejde, som Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv har gjort for indsamling af specialer, er de mange utrykte undersøgelser nogenlunde tilgængelige.

Enkelte hovedlinjer i de foregående års forskning skal fremhæves. Kronologisk har

interessen været koncentreret om 1870'erne og mellemkrigstiden, det vil sige fagbevægelsens tidligste år og den periode, hvor Socialdemokratiet blev regeringsbærende. Derimod er den vigtige udbygningssperiode fra 1880'erne til 1. verdenskrig stadig forholdsvis udforsket. Denne ujævne kronologiske dækning skyldes for en del, at mange studier er udsprunget af en aktuell politisk interesse, der har gjort det naturligt at koncentrere sig om arbejderbevægelsens ideologiske og politiske kampe. I de seneste år er vægten flyttet over mod organisatoriske forhold og arbejdernes dagligdag i produktion og reproduktion. En række af forfatterne mener da også, at den kommende forskning især vil tage de sidstnævnte emner op, og i højere grad betragte politikken i samspil med arbejderklassens stilling i produktionen og reproduktionen. Dette interesseskift er imidlertid ikke smertefrit. Det kræver andet og mere besværligt kildemateriale og andre metoder og teorier. De af bogens artikler, der går ind på disse områder, skiller sig ud ved at være de mest urolige og lidt tilfældige i deres forskningsmæssige dækning. Desuden er det symptomatisk, at det ofte er personer inden for andre fag end historie, der behandler de nye temaer.

En omfattende grundforskning i arbejderklassens struktur og dens stilling i produktionen og reproduktionen vil antagelig være en forudsætning for den nye syntese om arbejderbevægelsens historie, som flere af forfatterne efterlyser. Til trods for de mange undersøgelser har 1970'ernes forskning ikke ført til synteser, der for længere perioder kan tjene som afløsning for de store festskrifter fra DsF og Socialdemokratiet eller for Henry Bruuns og Georg Nørregaards grundlæggende undersøgelser fra 1930'erne og 1940'erne.

Ligeledes er det kun i begrænset omfang lykkedes for den nye forskning at etablere et nærmere samarbejde med fagbevægelsens egne organisationer, bortset fra enkelte arbejdsmiljøundersøgelser og fra at Socialdemokratiet og fagbevægelsen har

hjulpet forskningen med en yderst liberal arkivadgang. Som nævnt holdt fagbevægelsen næsten op med at skrive festskrifter samtidig med, at de studerende gik i gang. Årsagen til det manglende samarbejde skyldtes ofte, at de studerendes politiske inspiration lå i opposition til Socialdemokratiet og den etablerede fagbevægelse. Også på dette punkt mærkes et nybrud. Bogens tone er rolig og afbalanceret, og forfatterne tager symptomatisk afstand fra og sætter anførselstegn ved begreber som »fagforstening« og »mistillidsmænd«. Ændringen skyldes vel for en del en voksende forskningsmæssig afklaring omkring problemet, at arbejderne ubestrideligt i et stort omfang sluttede op omkring DsF og Socialdemokratiet. Desuden har fagbevægelsen i den nuværende krise vist sig at være en af de få magtbastioner, der har kunnet afværge angreb på de studerendes situation. Det begyndende interesseskift fra ideologi og politik over mod organisationsforhold, arbejdsforhold og reproduktion vil antagelig også gøre et samarbejde mellem de studerende og den etablerede fagbevægelse lettere. Det er dog ikke kun de studerende, der har skiftet holdning. LO og fagforbundene er mere og mere gået ind i en aktiv kulturpolitik, og der er i fagbevægelsen en voksende interesse for tidligere arbejderes daglige forhold, og ikke blot for bevægelsens økonomiske og politiske sejre.

Ole Hyldtoft

Growth and Transformation of the Modern City

Swedish Council for Building Research, Stockholm, 1979. 278 sider, illustreret.

Bogens materiale er hentet fra et symposium om byvækst og -forandring, der blev afholdt i anledning af Stockholms universitets 500-års jubilæum i 1978.

Temaet behandles i 18 artikler fordelt på 6 afsnit, hvoraf halvdelen falder på byhistoriske forhold før 1900 og resten efter. Næsten alle artikler er case-studies af en særlig lokalitet, med Stockholm – som naturligt er – stærkt repræsenteret. Den totale omdannelse af Nedre Norrmalm, der blev iværksat i 1950'erne, optræder som den nærværende og monumentale baggrund for symposiets tema. Planlægningens lange forhistorie fra 1920'erne til nu beskrives af Thomas Hall fra Stockholms universitet. Af danske bidrag er der Ole Hyldtofts artikel om Københavns vækst og ændrede lokaliseringsmønstre for befolkning og erhverv i perioden 1840–1940 samt John Allpass og Erik Agergaards artikel om bycentrets sociale funktioner.

Blandt andre artikler nævnes Anthony Sutcliffe's om planlægning i metropolerne London, Paris og Berlin i forrige århundrede, der klart illustrerer planlægningens afhængighed af det herskende samfundssyn. I det liberalistiske London var der ingen koordineret planlægningsaktivitet, mens Paris og Berlin fik planer tilvejebragt på statsligt – ikke kommunalt – initiativ, i Preussen endog repræsenteret ved politiet.

En sammenlignende analyse af suburbaniseringen i Sverige og USA af David Goldfield viser, at alle lokale politiske og kulturelle forskelle til trods har udviklingen fulgt de samme retningslinier lige til nu, hvor inddragelsen af åbent land til lav udnyttelse begge steder forudses at aftage til fordel for oprustning af de gamle bycentre.

Byvækst og byforandring er et rigt facetteret emne, der med lige ret kan behandles ud fra historiske, sociologiske, byarkitektoniske og mange andre synsvinkler. De 18 indlæg gør ingen krav på at danne nogen helhed eller oversigt over begreberne, og den store spændvidde gør det vanskeligt at fremsætte nogen generelle kommentarer. Heri adskiller bogen sig ikke fra de fleste skrifter, der fremstår af indlæg på symposier og konferencer. Hver for sig er artiklerne absolut læseværdige og der vil utvivlsomt findes synspunkter af nyhedens inter-

esse også for læsere, der har forhåndskendskab til dele af det store emne.

Jørgen Sestoft

Møllebibliografi

Kirsten Havelund Strøm og Helene Sørensen: *Møller i Danmark – bidrag til en bibliografi*. Lyngby 1981. 173 s. indb. Kr. 135,-. Udgivet af Dansk Historisk Håndbogsforlag ApS, Klintevej 25, 2800 Lyngby. Tlf. (02) 88 85 00.

Bogen er en revideret udgave af en hovedopgave ved Danmarks Biblioteksskole. Den angiver som formål at være en selektiv registrering af emnet fra en lokalhistorisk-topografisk synsvinkel, idet der også tages hensyn til bevaringsarbejdet. Bibliografien registrerer kun vand- og vindmøller og ikke dampmøller og lignende, som har fungeret uafhængig af vand og vind. De nyere og moderne forsøgsmøller er heller ikke taget med.

Bibliografien er delt op i større afsnit med centraladministration, fredning og bevaring, mølleri og mølleindustri, møllebygninger, tidsskrifter samt et omfattende topografisk afsnit. Der er i alt optegnet 802 numre hist og her med annotering. Desuden rummer bibliografien forfatterregister, møllenavne- og stednavneregister samt en antal emneord.

For den mølleinteresserede er bibliografien naturligvis meget kærkommen trods sine begrænsninger, men også for den i snævrere forstand industrihistorisk interesserede kan bogen anbefales. En del vandmølleanlæg var jo grundstammen i den første egentlige industrialisering.

Torben Ejlersen

Bygningsregistrering

Vejledning i registrering af byer og bygnin-
ger. 25 s., illustreret. Fredningsstyrelsen
1981. Rekvireres hos Fredningsstyrelsen,
10. kontor, Amaliegade 13, 1256 Køben-
havn K. Tlf. (01) 11 95 65.

I forbindelse med den bevarende lokal-
planlægning har Fredningsstyrelsen i de-
cember 1981 udsendt et hæfte, som giver
vejledning i, hvordan en by eller landsby
kan registreres. Publikationen er i første

omgang tænkt som orientering for kom-
munerne. Der gives en kort oversigt over
bysamfundenes udvikling, og bevarings-
problemerne ridses op. Derefter følger et
afsnit om, hvordan registranten kan udfor-
mes, og hvorledes undersøgelsesområdet
kan afgrænses og selve bygningsbeskrivel-
sen udformes. Et afsnit går til sidst ind på
den historiske undersøgelse med en knap
omtale af litteratur, taksationer, skøde- og
panteprotokoller samt byggesagsarkiva-
lier, kort- og billedmateriale.

Torben Ejlersen

Noter

Besøg på Tuborg

Den 11. marts havde Selskabet til bevaring
af industrimiljøer sit andet virksomhedsbe-
søg – denne gang til Tuborgs Bryggerier.
Udover den obligate besøgsrunde var der
indlagt et besøg i kraftcentralen, alt under
en i dagens anledning særligt kyndig vej-
ledning. Besøget sluttede med et uformelt
møde over et antal af virksomhedens pro-
dukter i Anton Rosens statelige admini-
strationsbygning fra 1914.

Uanset at mange medlemmer har van-
skeligt ved at deltage i besøgsarrange-
menter på hverdagseftermiddage har eks-
kursionerne først til Strandvejsgasværket
og sidst til Tuborg været så vellykkede, at vi
agter at fortsætte med et par virksomheds-
besøg i hver vintersæson. Der arbejdes al-
lerede ud fra en foreløbig plan for næste
sæson, men bestyrelsen modtager meget
gerne forslag fra medlemmerne.

Internationalt Møllesymposium

The International Molinological Society –
TIMS – holdt 4. april til 10. april 1982 sit 5.
symposium, denne gang i Frankrig. De tid-
ligere møder har været arrangeret i Portu-
gal, Danmark, Holland og England hen-
holdsvis 1965, 1969, 1973 og 1977.
1982-symposiet samlede 75 deltagere i
Claye-Souilly godt 30 kilometer nordøst for
Paris. De fleste kom fra Frankrig, England
og Holland, men også Danmark, USA, Be-
lgien og Spanien var vel repræsenteret. En
enkelt fra Japan havde fundet vej. Det er
karakteristisk for disse møllesymposier, at
de samler entusiastiske amatører, mølle-
ejere, møllebyggere, repræsentanter for
bevaringsforeninger og andre gerne inge-
niører og teknisk interesserede, mens der
kun ses få historikere eller etnologer blandt
deltagerne. Det præger selvsagt diskussi-
onen på mødet, hvor de indsendte »pa-
pers« og foredrag overvejende drejer sig
om teknik og teknikhistoriske emner samt

restaureringsproblemer, mens den kultur-historiske, økonomiske og socialhistoriske side af møllerne træder i baggrunden. Her ligger der både i udlandet, men også i høj grad i Danmark en opgave med at supplere og afbalancere den hidtidige mølleforskning.

De behandlede emner spændte fra provencalske oliemøller, hampmøller i USA, tivedandsmøller i Bretagne over polske vindmøller, malekarmes og slidskers fordeling og udformning på Fyn til møllestensbrud i Tyskland og østrig-ungarnske klappmøller. Sågar kaffemøller og peberkværne og andre hånddrevne maskiner kom til debat i forbindelse med et meget vittigt og skarpsindigt indlæg om, hvordan man i grunden skal definere en mølle. Der blev også fremlagt en interessant redegørelse for de hidtil upåagtede moulins pendants, d.v.s. vandmøller, hvis hjul kan hæves og sænkes i overensstemmelse med vandmængden i flodløbet. Endelig blev der givet en orientering om udgravningen af en vandmølle i Caracallas termer i Rom fra det 3. århundrede.

En 2-dages busekskursion bragte først symposiets deltagere gennem det gryende forår til distriktet Beauce sydvest for Paris for at besigtige forskellige stub- og tårnmøller. Meget passende sørgede en let brise – og fremmødte, lokale møllevenner – for, at vingerne og dermed kværnene var i gang, så der blev rig lejlighed til at studere

møllernes indretning og virkemåde. Senere gik turen gennem Anjou delvis langs Loirefloden, hvor interessen samledes om de såkaldte cavier-møller, en dér almindelig vindmølletype med drejelig hat på et kræmmerhusagtigt tårn og med underetagen dækket af en jordvold.

På symposiets sidste dag besøgte den franske møllevenneorganisations kommende hovedkvarter i Moulin de la Chaussée i en af Paris' forstæder. Det er en gennem tiden stærkt ombygget vandmølle i 5–6 etager med overvejende nyere maskineri af valsestole, sigter, korntransportører med mere. Det hele skal sættes i stand, og der skal opbygges en møllehistorisk udstilling. Desværre forhindrede oversvømmelse et samme dag planlagt besøg i et nedlagt møllestensbrud i hovedstadens omegn. Til gengæld blev der under symposiet vist en fremragende tysk film fra Eiffelbjergene, hvor man nøje fulgte to stenhuggeres arbejde med at frigøre en passende klippeblok og dens videre forarbejdning til færdig møllesten.

Der vil i lighed med de foregående år blive udsendt Transactions fra mødet i Frankrig, hvor englænderen J. Kenneth Major blev genvalgt som formand for TIMS. Det vedtoges at søge optagelse som organisation under UNESCO. I 1985 ventes møllefolket at stævne til det 6. symposium i Belgien.

Torben Ejlersen

Arbejdermuseum i København

LO's hovedbestyrelse har vedtaget at støtte oprettelsen af et arbejdermuseum i København. Museet er en selvejende institution, som indrettes i Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade, »Borgen«, hvor mange af fagbevægelsens og socialdemokratiets vigtige møder har været afholdt. Det er tanken ved genstande, dokumenter, billeder og interiører at vise, hvordan de københavnske arbejdere har boet og levet i tiden fra midten af forrige århundrede til vore dage. Man arbejder med en plan for indsamlingsarbejdet og med at organisere museets indretning, så man snarest kan åbne for publikum.

Fabriksboliger på Lolland-Falster

I samarbejde med forskningsprojektet »Fabriksboliger i Danmark« udsender selskabet nu en bog om *Fabriksboliger på Lolland-Falster*. Bogen indledes med overordnede betragtninger om registreringens grundlag, de forskellige typer af fabriksboliger og deres fysiske udformning. Derefter følger en registrering af samtlige fabriksboliger på Lolland-Falster.

I alt er 25 virksomheder beskrevet med oplysninger om beliggenhed, oprettelsesår, udvikling, produktion samt naturligvis en detaljeret beskrivelse af boligerne. Til hver virksomhed er føjet kilde- og litteraturhenvisninger.

Der knytter sig stærke bevaringsmæssige interesser til mange af de behandlede boliger. Af interessante fabriksmiljøer, der er beskrevet i bogen, kan bl.a. nævnes Højbygård Sukkerfabrik, Hesnæs Savværk, Rødbyhavn Jernskibsværft, Nakskov Skibsværft og Vulcan i Maribo.

Bogen er skrevet af cand. mag. Hannelene Toft Jensen og arkitekt Per Axelsen. Den er gennemillustreret og på ca. 80 dobbeltspaltede sider. Selskabets medlemmer vil få tilsendt bogen som en del af kontingentet. Andre vil kunne erhverve bogen ved at indbetale 70 kr. på giro 5 72 52 24 (Selskabet til bevaring af industrimiljøer). Prisen er inkl. moms og forsendelsesomkostninger.

Medarbejdere

Carl Erik Andresen, cand.mag., København.

Helle Askgaard, adjunkt, København.

Jørgen Burchardt, sekretær ved projekt Arbejdsmandens Historie, Sødinge, Fyn.

Bjørn Edvardsen, Komiteen for Industriarbeidermuseum på Rjukan, Norge.

Torben Ejlersen, museumsinspektør, Nationalmuseet.

Harry Haue, adjunkt, Odense.

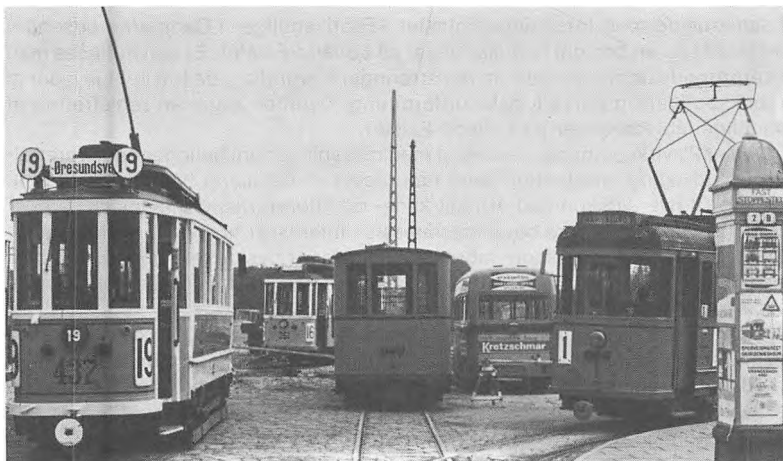
Ole Hyldtoft, lektor, Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.

Hannelene Toft Jensen, cand.mag., medarbejder ved projekt Arbejdermuseum, København.

Hanne Raabyemagle, mag.art., arkitekt, København.

Jørgen Sestoft, lektor, Kunstakademiets Arkitektskole.

Sporvejsmuseet Skjoldenæsholm

Fra remiseforpladsen. En smalsporet motorvogn fra Århus kommer fra parkeringspladsen. Til venstre en københavnsk linie 19, som den så ud under krigen. Foto: Torsten Laursen Vig.

I den sidste snes år har en række special-museer etableret af private slået portene op for publikum. Et eksempel herpå er Sporvejsmuseet Skjoldenæsholm på Midsjælland. Museet, der åbnede i 1978, drives uden tilskud fra det offentlige af foreningen Sporvejshistorisk Selskab, der stiftedes 1965. I Danmark har København, Odense og Århus haft sporveje, der har spillet en stor rolle i de pågældende byers liv. Alene i København foretog hver indbygger årligt mere end 200 rejser med sporvogn; sporvognene var altså for mange mennesker en naturlig del af hverdagen, hvorfor det måtte være rigtigt gennem et museum at belyse denne transportforms historie og virkemåde. I øvrigt stod dansk sporvejsteknik i perioder ikke tilbage for udlandet – snarere tværtimod.

Indsamlingen og erhvervelsen af sporvejsmateriel, dvs. vogne, skinner, master, strømforsyning, reservedele, arkivalier mm. startede i 1965. I 1975 påbegyndtes

byggeriet af en remisehal på lejet jord ved godset Skjoldenæsholm. Etablering af et sporvejsmuseum i et byområde ville ganske vist være mere naturligt, men af letforståelige grunde måtte en sådan idé opgives. Remisen rummer mere end tredive sporvogne. Alle danske sporvejsbyer er repræsenterede, og tre udenlandske vogne har også fundet plads. Andetsteds opbevares to trolleybusser og et antal benzin- og dieselbusser. Mellem museets parkeringsplads og remisen er anlagt en ca. 300 m lang smalsporet strækning, der befares af sporvogne fra Århus og Basel. Det er tanken senere at bygge en ca. 1,5 km lang normalsporet strækning, som skal benyttes af vogne fra København og Odense. De økonomiske og mandskabsmæssige ressourcer hæmmer dog udbygningen en hel del. Museet er åbent i månederne maj-september på lørdage kl. 13-17, på søndage 10-17. I skolernes sommerferie holdes tillige åbent onsdage 10-17.